DZIEJE I LITERATURA
IZRAELITÓW

PRZEZ

ARONA SZWARCENBERGA

Nauczyciela prywatnego.

Wydanie pośmiertne.

WARSZAWA

w Drukarni J. Goldmana, Muranowska № 16.

1883.

DZIEJE I LITERATURA

IZRAELITÓW

PRZEZ

Arona Szwarcenberga

Nauczyciela prywatnego.

Wydanie pośmiertne.

WARSZAWA

w Drukarni J. Goldmana, Muranowska № 16.

1883.

Дозволено Цензурою
Варшава, 23 Марта 1883 года.

CZĘŚĆ I-sza.

Dzieje biblijne

krótko zebrane.

PERJOD I.

Od stworzenia świata do potopu.

W przeciągu sześciu dni słowem Boskiem stworzony stanął wszechświat (universum): 1-go dnia—światło; 2-go—powietrzokrąg (atmosfera); 3-go—przedział suszy od wód i rośliny; 4-go—słońce, księżyc i gwiazdy; 5-go—ptastwo i zwierzęta wodne; 6-go—zwierzęta lądowe i pierwszy człowiek Adam. Bóg mu stworzył małżonkę Ewę, osiedlił ich w raju ziemskim, Edenem zwanym, a pomiędzy rzekami: Piszom (Indus v. Ganges), Gichom (Nil), Chidekel (Tygrys) i Ferath (Eufrat) położonym.

Adam z namowy Ewy, zachęconéj przez (namiętność pod postacią) węża kusiciela, dopuścił się, wbrew zakazowi Boskiemu, grzechu skosztowania z drzewa wiedzy, i wraz z małżonką swoją wygnanym został z raju. Urodzili im się następnie dwaj synowie: Kain, który był rolnikiem, i Abel, zajmujący się chowem bydła. Zazdrosny Kain zabił brata swego. Byłoto pierwsze bratobójstwo i wogóle pierwsze na świecie morderstwo.

Potomkowie Kaina.

Syn jego Chanoch (po którym Kain nazwał założone przez siebie miasto); syn tegoż a wnuk Kaina: Irad; tegoż syn: Mechujawel; syn Mechujawela: Methuzael, a tego ostatniego syn Lemech. Z żon Lemecha: Ady i Cylli, pierwsza urodziła mu dwóch synów: Jabala — pierwszego mieszkańca namiotów, trudniącego się chowem bydła, i Jubala (wynalazcę muzykalnych instrumentów). Druga urodziła syna i córkę; syn nazywał się Tubalkain (wynalazca wyrobów miedzianych i żelaznych), a córka—Naama.

Od stworzenia świata do potopu, czyli od Adama do Noego, było 10 pokoleń.

Adam	urodził się	roku	świata	1	umarł	930	żył	lat	930
Set	„	„	„	130	„	1042	„	„	912
Enosz	„	„	„	235	„	1140	„	„	905
Kejnan	„	„	„	325	„	1235	„	„	910
Mahalalel	„	„	„	395	„	1290	„	„	895
Jered	„	„	„	460	„	1422	„	„	962
Chanoch	„	„	„	622	„	987	„	„	365
Metuzalem	„	„	„	687	„	1656	„	„	969
Lemech	„	„	„	874	„	1651	„	„	777
Noach	„	„	„	1056	„	2006	„	„	950

Rozwiązłość ludzi wzbudziła gniew Boży i sprowadziła na świat potop, który wyniszczył wszystkie żyjące stworzenia. Pozostał tylko Noach z żoną, trzema synami i tyluż synowemi. Noach z rozkazu Boga obszerną sobie wybudował arkę, w któréj pomieścił po jednéj parze z każdego gatunku zwierząt drapieżnych i po 7 par domowych, zaopatrzywszy się dostatecznie w zapasy żywności. Potop rozpoczął się dnia 17 drugiego miesiąca 1656, a przetrwał do 27 drugiego miesiąca 1657. Po wyjściu z arki, Noach złożył Bogu dziękczynne ofiary. Bóg na znak przymierza, że więcéj potopu na świat nie ześle, okazał mu tęczę. Noe zaszczepił winnicę i odurzył się winem. Średni syn jego Cham, widząc ojca w tym stanie, pozwolił sobie szydzić z niego w przytomności dwóch braci swoich. To lekceważenie ściągnęło na niego przekleństwo ojca; dwaj zaś jego bracia: najstarszy Sem i najmłodszy Jafet, otrzymali błogosławieństwo ojcowskie.

PERJOD II.

Od potopu do Abrahama.

Rozmnożeni potomkowie synów Noego rozeszli się po całéj ziemi, a mianowicie: potomkowie Jafeta—po Europie, Chama—po Afryce, Sema—po Azji. Rozłączenie ich nastąpiło

wskutek wybudowania wieży Babilońskiéj. — Założycielem państwa Babilońskiego był Nimrod. Assur założył monarchję Assyryjską ze stolicą Niniwą.

Dziesięć pokoleń od Sema do Abrahama:

Sem syn Noego	urodził	się	1558	żył	lat	600	umarł	r.	2158
Arpachszad	„	„	1658	„	„	438	„	„	2096
Szelach	„	„	1693	„	„	433	„	„	2126
Eber	„	„	1723	„	„	464	„	„	2187
Peleg	„	„	1757	„	„	239	„	„	1996
Reu	„	„	1787	„	„	239	„	„	2026
Serug	„	„	1819	„	„	230	„	„	2049
Nachor	„	„	1849	„	„	148	„	„	1997
Terach	„	„	1878	„	„	205	„	„	2083

Abraham syn Teracha urodził się w Ur-Kasdym.

Terach miał trzech synów: Abrahama, Nachora i Harana. Ostatni umarł za młodu w mieście rodzinnem Ur-Kasdym. Abraham pojął za żonę Sarę, urodzoną r. 1958; Nachor zaś— Milkę, córkę Harana. Terach opuścił miejsce zamieszkania swego, aby z synem Abrahamem, wnukiem Lotem i ich rodzinami udać się do Chanaan, ale pozostał w Charanie, gdzie życie zakończył.

PERJOD III.

Od Abrahama do przybycia Jakóba do Egiptu.

Abraham opuścił na rozkaz Boga dom rodzicielski w Charanie i udał się z żoną i synowcem swoim Lotem do Chanaan. Przebył cały kraj południowy i wzniósł po drodze Bogu ołtarze pod Sichem i Beth-El. Nieurodzaj zmusił go udać się na niejaki czas do Egiptu, skąd wrócił w stanie zamożnym do Beth-El, gdzie się zatrzymał w zamiarze stałego zamieszkiwania, Lot zaś w owym czasie rozstał się z Abrahamem i osiadł w Sodomie. Wkrótce wybuchła wojna między królem Sodomy, sprzymierzonym z trzema jeszcze królami sąsiednimi, a Kedarlaamerem Elamskim, mającym po stronie swojéj czte-

rech sprzymierzeńców. Wojna ta nieszczęśliwie się skończyła dla Sodomejczyków; między jeńcami uprowadzono także i Lota. Abraham, dowiedziawszy się o tém, zebrał swoich ludzi, pospieszył na odsiecz, oswobodził swego synowca, zwrócił mu wszystko co stracił, a nawet i królowi Sodomy zabrane mu łupy.

Abrahamowi zabłysła pierwsza myśl o istnieniu i jedności Boga, którą zaszczepiał w sercach współczesnych bliźnich swoich. Bóg go za to nagrodził, zawierając z nim wieczne przymierze i przyrzekając jego potomkom oddać w posiadanie ziemię Chanaan.

Bezdzietna Sara pozwoliła mężowi, pragnącemu mieć potomstwo, połączyć się z Agarą, służebnicą swoją, która mu zrodziła syna Izmaela (2034). Już wtedy Abraham liczył lat 99, a syn jego Izmael lat 13, kiedy z woli Boga spełnił na sobie i swoim synie obrząd obrzezania i przyjął obowiązek spełniania go na każdem dziecięciu płci męzkiéj 8-go dnia po urodzeniu (2047). Czas słabości po obrzezaniu przepędził Abraham w gaiku Mamrego pod Hebronem. W owym czasie zburzone zostały miasta: Sodoma, Gomora, Adema i Ceboim. Lot ocalony uszedł z dwiema córkami swemi, z których jedna urodziła syna Amona, patrjarchę Ammonitów, a druga Moaba, patrjarchę Moabitów. W rok po obrzędzie obrzezania swego Abraham doczekał się z Sary potomka, którego nazwał Izaakiem (2048). Syna tego, gdy wyrósł, chciał Abraham poświęcić Bogu na ofiarę, lecz Bóg, który, dla doświadczenia jego posłuszeństwa, sam tego poprzednio od niego wymagał, powstrzymał synobójczą rękę, w chwili kiedy miała zadać cios śmiertelny. Powróciwszy z zamierzonéj ofiary, Abraham zajął się pogrzebem Sary, która (2058) w Hebronie umarła, przeżywszy lat 127. Zakupił pieczarę Machpela na grób familijny.

Po śmierci swéj żony Abraham wyprawił swego rządcę Eliazara do Charanu, celem wyszukania dla Izaaka małżonki z familji. Ten sprowadził Rebekę, córkę Betuela syna Nachora, którą Izaak zaślubił (2088). Abraham późniéj powtórnie się ożenił z Keturą, która mu urodziła patrjarchów plemion arabskich. Najbardziéj z nich znane nam Medjanickie.

Abraham umarł, przeżywszy lat 175 (2123); pochowali go dwaj jego synowie: Izaak i Izmael, w podziemiu Machpela.

Izmael miał 12 synów, którzy byli patrjarchami dwunastu plemion arabskich. Przeżywszy lat 137, umarł Izmael 2171 r.

Z Izaaka i Rebeki urodzili się Ezaw i Jakób bliźnięta (2108). Jakób młodszy nabył od Ezawa prawo pierworodztwa za polewkę z soczewicy daną mu, kiedy głodny i zmęczony wrócił z polowania. Na zmartwienie rodziców Ezaw zaślubił dwie Chanaanitki, a następnie jeszcze pojął trzecią żonę, córkę Izmaela.

W sędziwym wieku stracił Izaak wzrok, a pomyślawszy o blizkiéj może śmierci, chciał pobłogosławić ulubionego syna swego, myśliwca Ezawa. Aby znaleźć pozór i nie obudzić zazdrości Jakóba, prosił go o sporządzenie mu smacznéj potrawy z zwierzyny, którą ułowi. Rebeka przebrała ulubieńca swego Jakóba w suknie brata, sporządziła smaczną potrawę z koźlęcia i tak go wyprawiła do ojca po błogosławieństwo, które rzeczywiście otrzymał. Dowiedziawszy się o tem podejściu, Ezaw w zapalczywości postanowił zabić Jakóba, który z porady rodziców opuścił Beer-Saba, aby się schronić do Charanu do wuja swego—Labana. Upodobawszy sobie młodszą swą kuzynkę, Rachelę, przyjął 7-mioletnią służbę u wuja, żądając, aby mu w nagrodę usług oddał tę córkę w małżeństwo. Podszedł go Laban, albowiem po upłynionem siedmioleciu oddał mu starszą Liję, a w tydzień późniéj Rachelę za drugie siedmiolecie służby. Pojął Jakób potem jeszcze dwie żony służebnice swych żon: Zylpę i Bilhę. Cztery te żony zrodziły mu 11-tu synów i 1-ą córkę. Z Lii urodzili mu się: Ruben, Szymon, Lewi, Juda, Izachar, Zebulon i córka Dyna. Racheli syn nazywał się Józef (2199). Synowie Bilhi: Dan i Neftali, a Zylpy—Gad i Aszer.

Po 20-toletniéj służbie u Labana uszedł Jakób z rodziną swoją ukradkiem z jego domu. Ten gonił za nim, a doścignąwszy go, zawarł z nim przymierze w Gilead, gdzie się rozstali w dobréj zgodzie. Powróciwszy dość zamożnym do rodzinnéj ziemi, Jakób pojednał się z bratem i zakupił sobie posiadłość w okolicach Sichemu. Tam Szymon i Lewi krwawo pomścili na Sychemitach zniewagę wyrządzoną ich siostrze Dynie przez Sychema syna Dziedzica tego miasta. Lękając się skutków, jakie za sobą ta pomsta pociągnąć mogła ze strony

okolicznych mieszkańców, Jakób udał się z rodziną do Beth-El, gdzie wzniósł Bogu ołtarz. Blisko Efrath czyli Bethlechem, wśród drogi, Rachela urodziła syna Benjamina i umarła przy porodzie. Tam ją Jakób pochował i wystawił jéj pomnik.

Stąd Jakób udał się do Hebron, miejsca zamieszkania Izaaka, który umarł, mając lat 180 (2228). Pochowali go dwaj synowie jego Jakób i Ezaw w podziemiu Machpela. Jakób obrał sobie za stały pobyt miejsce zamieszkania ojca. Synowie jego, zazdroszcząc Józefowi miłości ojcowskiéj, sprzedali brata swego Medjanitom (2216), którzy go uwieźli do Egiptu i sprzedali Putifarowi, naczelnikowi gwardji przybocznéj królewskiéj. Spotwarzony przez panią swoją, Józef wtrąconym został do więzienia, gdzie przypadkiem znajdowali się uwięzieni królewscy: podczaszy i piekarz. Mieli oni sny, które im Józef tłumaczył; a ponieważ jego tłumaczenie literalnie się spełniło, przedstawił go podczaszy Faraonowi, któremu także Józef dwa sny wytłumaczył. Faraon nietylko z więzienia go oswobodził, ale go jeszcze wyniósł na godność wicekróla Egiptu (2229). Józef pojął w małżeństwo \Osuath, córkę Potifary, i miał z nią dwóch synów: Manasesa i Efraima. Bratu jego Judzie Tamara urodziła dwóch synów bliźniąt: Pereca i Zeracha.

Nieurodzaj w Palestynie zmusił braci Józefa udać się do Egiptu za kupnem zboża, w które ten kraj naówczas obfitował (3226). Józef poznał się z braćmi, sprowadził ojca z całą rodziną do Egiptu, gdzie na stałe mieszkanie Faraon im wyznaczył prowincję Gosen.

PERJOD IV.

Izraelici w Egipcie.

Przebywszy w Egipcie lat 17, Jakób umarł (2255) w 147 roku życia. Nabalsamowane ciało jego zawieziono do Chanaan i pochowano w pieczarze Machpela. Józef, przeżywszy lat 110, umarł w r. 2309. Lewi, licząc lat 137, zakończył życie, zostawiwszy po sobie 3-ch synów: Gerszona, Kehata i Merarego.

Rozgałęzienie Izraelitów postępowało nadzwyczaj szybko; Egipcjanie zaczęli ich używać do ciężkich robót, między innemi do wybudowania Pithomu (Thum, Patumos) i Raamsesu (Hero, Heroopolis). Kehat miał 4-ch synów. Najstarszy z nich Amram i żona jego Jochabed mieli córkę Mirijam i syna Aarona, urodzonego 1578 r. przed erą chrześcijańską *). Szybkie rozmnożenie się Izraelitów przejęło Egipcjan obawą i nieufnością; aby zaś temu zapobiedz, ówczesny Faraon wydał barbarzyński rozkaz topienia w nurtach Nilu nowonarodzonych izraelskich dzieci płci męzkiéj. W owym czasie Jochabed, żona Amrama, urodziła syna, i udało jéj się ukrywać go przez trzy miesiące. Lecz widząc niepodobieństwo dłuższego ukrywania go u siebie w domu, włożyła go w skrzyneczkę, którą umieściła w zaroślach nad Nilem. Tam kąpiąc się, córka Faraona dostrzegła dziecię i zabrała je do siebie na wychowanie. Nazwała go Mojżeszem (co znaczy: z wody wydobyty). Kiedy Mojżesz wyrósł, widział się zmuszonym ujść do Medji, pomściwszy na Egipcjaninie krzywdę wyrządzoną Izraelicie. Tam się ożenił z Cyporą, córką kapłana Jetry, i ona mu urodziła dwóch synów: Gerszona i Eliazara.

Powołany przez Boga Mojżesz powrócił do Egiptu, gdzie wspólnie z Aaronem zwiastował Izraelitom oswobodzenie zpod jarzma Egipcjan (miał naówczas lat 80). Udał się do króla i ostrzegł go w imieniu Boga Izraela, aby lud oswobodził, a gdy ten odmówił, zmusił go 10-ciu plagami do posłuszeństwa. Opuścili tedy Izraelici Egipt 15-go pierwszego miesiąca 1495 przed nową erą, sporządziwszy jednocześnie z całym Izraelem poprzednio przykazaną sobie ofiarę Paschy. Na pamiątkę wyjścia z Egiptu z takim pośpiechem, że zagniecione ciasto nie miało czasu zakisieć, Izraelici obchodzą corocznie święto Wielkanocne, podczas którego nie wolno im używać kiszonego chleba. W pochodzie swoim przeszli spokojnie morze Czerwone, w którém ścigający ich Egipcjanie zatonęli.

---

*) Odtąd lata liczą się podług nowéj ery.

PERJOD V.

Izraelici w puszczy 1495—1455.

Od morza Czerwonego Izraelici w dalszym pochodzie 15-go drugiego miesiąca doszli do pustyni Syn, gdzie zaczęli narzekać na brak żywności. Bóg im zesłał z nieba mannę, która im starczyła za wszelkie pożywienie, przytem nadane im zostało przykazanie o obchodzeniu Soboty jako dnia spoczynku. W Refidym dał się ludowi uczuć brak wody, Mojżesz mu jéj dostarczył ze skały i nazwał to miejsce: Masa i Meriba (doświadczenie Boga i kłótnia). Tu odbyli pierwszą kampanję przeciwko Amalekowi, którego Jozue zwyciężył.

Dotychczas Mojżesz sam zajmował się wszystkiemi sprawami ludu, najdrobniejsze sprzeczki rozstrzygał osobiście. Teść jego Jetro, sprowadziwszy mu córkę swoję Cyporę z dwojgiem jéj dzieci, widział tę jego ciężką pracę i poradził mu mianować starszych, którzyby go zastąpić mogli. Mojżesz, idąc za tą radą, zamianował różne stopnie starszeństwa. Pierwszego dnia 3-go Miesiąca doszli do pustyni Synaj. Tam na górze Choreb Bóg im nadał dziesięcioro przykazań. Mojżesz zaś pozostał na górze przez 40 dni i tyleż nocy, zastępowali go u ludu brat jego Aaron ze sługą swoim Churem. W nieobecności Mojżesza, lud, zapomniawszy o umysłowéj wierze w Boga, chciał, za przykładem ówczesnych pogan, bóstwo sobie uprzytomnić i zaczął oddawać cześć boską ulanemu przez Aarona za ich naleganiem złotemu cielcowi. Powróciwszy wówczas Mojżesz, skruszył przyniesione tablice, na których były wyryte przykazania boskie, surowo ukarał głównych przestępców i wrócił na górę po inne tablice.

Powróciwszy po dniach 40 z nowemi tablicami, Mojżesz poruczył dwom znakomitym mistrzom: Becallelowi i Oholibowi wystawienie przybytku świętego i wykonanie wszelkich robót przeznaczonych do przyozdobienia téj czasowo urządzonéj świątyni, którą poświęcono w dniu 1 miesiąca 1-go r. 1494. W 7 dni późniéj nastąpiło namaszczenie Aarona na arcykapłana i synów jego na kapłanów. Owego dnia spotkało Aarona wielkie nieszczęście: dwaj starsi jego synowie

Nadab i Abihu się spalili; pozostali mu tylko dwaj młodsi: Eliazar i Itamar. Mojżesz za pomocą pojedynczych monet, od każdéj osoby, jako składkę od ludu ściągniętych, policzył ludność Izraelską w dniu 1-m miesiąca 2-go, i liczba jéj wykazała samych mężczyzn od lat 20 i wyżéj 603,550, oprócz Lewitów, nie należących do tego obliczenia, a stanowiących liczbę 22,000. W tym samym roku Mojżesz wysłał na zwiady do Palestyny 12 mężów wybranych z dwunastu pokoleń. Ci powróciwszy zganili kraj do tego stopnia, że całemu ludowi odjęli odwagę wejścia do ziemi obiecanéj. Narzekania ludu wzbudziły gniew Pański, i za karę Izraelici skazani zostali na 40 lat tułactwa po pustyni, dopóki nie wygaśnie całe to pokolenie, z wyjątkiem Jozuego i Kaleba, którzy owego fatalnego dnia starali się ludowi dodawać odwagi.

Wkrótce potém zbuntował się Korach z 250 stronnikami swymi przeciwko Mojżeszowi i Aaronowi, ale bunt ten uśmierzonym a przestępcy ukaranymi zostali. W czasie pochodu swego w puszczy, Izraelici zatrzymywali się w różnych miejscach, pobili króla Arada, podbili państwo Emorejskie Sychona i Baszańskie Oga.

Przed temi szczęśliwie odbytemi bitwami, dwa nieszczęścia dotknęły Izraelitów: śmierć Marji, siostry Mojżesza, i grzech, który popełnili Aaron i Mojżesz, gdy mieli dostarczyć ludowi wody ze skały. Bóg, mianowicie, przykazał im przemówić do skały, aby z niéj wydobyć potrzebną ilość wody; oni zaś pozwolili sobie w nią uderzyć. To nieposłuszeństwo spowodowało śmierć Aarona i Mojżesza przed wejściem do ziemi obiecanéj. Aaron umarł na górze Hor, dnia pierwszego, 5-o miesiąca roku 40 po wyjściu z Egiptu (1456). Syn jego Eliazar objął po nim godność arcykapłańską; Mojżesz zaś zamianował Jozuego syna Nuna swoim następcą. Pokoleniom: Rubena, Gada i połowy Manasesa, Mojżesz wyznaczył na ich żądanie posiadłości na wschodzie Jordanu, z warunkiem jednak uczestniczenia we wszystkich wyprawach ogólnych. Gotując się na śmierć, Mojżesz przemówił do całego ludu, błogosławił każde z osobna pokolenie, potém wszedł na górę Nebo, skąd miał widok na cały Chanaan, i tam zakończył życie 120-letnie. Izraelici obchodzili żałobę przez dni 30.

PERJOD VI.

Od wkroczenia do Chanaan aż do ustanowienia Królestwa.

Objąwszy swe obowiązki, Jozue wyprawił dwóch ludzi na zwiazdy do Jericho; a gdy ci, po krótkim pobycie u Rachaby, uszli przy jéj pomocy poszukiwań tamecznych obywateli i powrócili z pomyślnemi wiadomościami, Jozue kazał poczynić przygotowania do przeprawy przez Jordan, która się odbyła na wiosnę 1455 r. Rozłożyli się obozem w Gilgal, gdzie obchodzili święto Paschy. Gdy po 7-mio dniowem oblężeniu zdobyli Jericho, a wkrótce potém cały kraj—stali się postrachem ościennych narodów. Gibeonici, lękając się rosnącéj potęgi Izraelitów, ukryli swoje pochodzenie i podejściem skłonili Jozuego do zawarcia z nimi przymierza; ale gdy ono się wydało, zmuszono ich do obsługiwania w świątyni jako tracze i nosiwody. Opanowawszy cały kraj z wyjątkiem niektórych okręgów na południowo- i północno-zachodniéj stronie, Jozue podzielił go pomiędzy 9½ pokoleń za pomocą losowania (2½ pokoleń miały objąć swe posiadłości z przeciwnéj strony Jordanu), wyznaczył 6 miast wolnych, trzy po każdej stronie Jordanu; dla siebie zaś zatrzymał miasto Timnath-Serach w dziale Efraima. Lewitom przy tym podziale oddano na zamieszkanie 48 miast.

Po skończonym podziale, półtrzecia pokoleń, którym Mojżesz wyznaczył posiadłości na wschodzie Jordanu, powróciły do swoich siedzib. Przed śmiercią Jozue przemówił do ludu, wznowił święte przymierze, przestrzegł lud, aby ściśle wypełniał przykazania Boskie, i umarł, przeżywszy lat 110. Pochowano go w jego posiadłości, w Timnath-Serach. Zwłoki Józefa, zabrane i przewiezione przez Izraelitów z Egiptu, pochowane zostały w Sichem; Eliazara zaś arcykapłana—w Gibea, które było posiadłością Pinchasa, syna i następcy jego.

Po śmierci Jozuego rządzili mężowie, którzy się odznaczali walecznością; takich nazwano sędziami. Pierwszym z nich był

Otniel syn *Kenaza*, rządził lat 40.—*Ehud* lat 80. Po nim *Szamgar*, Prorokini *Deborah* lat 40.—*Gidem* v. *Jerubaal* oswobodził kraj na lat 40, ale nie przyjął władzy.—*Abimelech* syn *Gideona*, zabiwszy braci swoich, przywłaszczył sobie władzę i poległ przy oblężeniu miasta *Tebec*. *Tola* rządził lat 23,—*Jair* Gileadejczyk lat 22.—*Jeftah*, który wracając po odniesionem nad Amonitami zwycięztwie, spełnił ślub uczyniony Bogu, ofiarując córkę jedynaczkę, rządził lat 6. *Ibean* z Bethleem lat 7.—*Elon* Zebulończyk lat 10.—*Abdon* Piradhończyk lat 8.—*Samson*, sławny z herkulesowéj swéj siły i klęsk zadanych Filistynom, rządził lat 20. Przez zdradę Dalili, filistyńskiéj oblubiennicy swojéj, dostał się w ręce nieprzyjacioł, którzy mu oczy wykłuli i wystawili na pośmiewisko w swojéj świątyni. Dostawszy się do kolumn, oparł się o nie z całéj siły i obalił gmach na siebie i wrogów swoich. — *Eli*, kapłan w Silo, jednego razu podsłuchywał Chanę, bezdzietną małżonkę Elkany, modlącą się o potomka, ślubującą przytem poświęcić go wyłącznie służbie Bożéj. W rok późniéj Chana urodziła syna, którego nazwała Samuelem, a wykarmiwszy go, oddała Eliemu na wychowanie.

W wojnie wybuchłéj między Izraelem a Filistynami, ostatni odnieśli zwycięztwo; dwaj synowie Eliego: Chafny i Pinchas polegli i arka przymierza popadła w ręce nieprzyjaciół. Na tę wiadomość, 98-letni Eli nagle umarł. Przerażona tą wieścią żona Pinchasa urodziła syna, którego nazwała Ikabed, i zakończyła życie przy porodzie.

Samuel objął władzę sędziego w Izraelu. Lud się zebrał w Mycpie, gdzie Bogu przyniesiono ofiary. Nabrawszy odwagi, Izraelici zdobyli na Filistynach stracone prowincje. Samuel częste odbywał objazdy przez Beth-El, Mycpa, Gilgal; miejsce zaś zamieszkania jego było w Ramie. Izraelici domagali się od Samuela obrania im króla, ten napróżno się opierał, ale nakoniec z rozkazu Boga namaszczył Saula Benjaminitę i na wielkiem zebraniu w Mycpie przedstawił go ludowi.

PERJOD VII.

Trzej Królowie Saul, Dawid i Salomon.

Z początku mało sobie Saul zyskał sympatji u swoich poddanych. Lecz po energicznem wystąpieniu przeciwko Amonitom i wyswobodzeniu miasta Jabesz-Gilead, cały lud jednogłośnie uznał w nim króla. Składano mu hołd powszechny w Gilgal, i Samuel sam złożył w jego ręce swoją władzę sędziego. Gwardja przyboczna Saula składała się z 3,000 wojowników. Z nimi prowadził szczęśliwie wojny przeciwko Filistynom, którzy przedtém rozbroili byli Izraelitów. Syn jego Jonathan towarzyszył mu we wszystkich wyprawach. Arcykapłanem był wtedy Achitub w Silo.

Saul szczęśliwie pokonał Moabitów, Amonitów, Edomitów, podbił Aram-Cobe, nakoniec prawie całkiem zniósł Amalekitów; króla ich tylko Agaga, pomimo zakazu Samuela, zabrał w niewolę, zostawiwszy go przy życiu. Samuel, oburzony tém nieposłuszeństwem, przepowiedział mu koniec jego panowania. Śmierć Agaga, zadana potém ręką samego Saula, nie złagodziła gniewu starego proroka, który na jego następcę namaszczył Dawida, pasterza, syna Izajego, z pokolenia Judy, urodzonego r. 1087.

Pogróżki Samuela takie na Saulu sprawiły wrażenie, że wpadł w menancholję i aby go rozweselić, sprowadzono na dwór jego muzykalnego Dawida z Bethleem.

W nowéj wyprawie przeciwko Izraelitom Filistynie zebrali się między Socho i Afeka w Efes-Damim. Tam rozłożyli się obozem, i olbrzym Goliat codziennie występował z obozu, wyzywając jednostki do pojedynku, a to pod warunkiem zdania się całego narodu w razie przegranéj swego bohatera. Dawid go pokonał i Filistynie poszli w rozsypkę.

Jonathan syn Saula polubił Dawida i zawarł z nim przymierze wiecznéj przyjaźni. Czyny bohaterskie tego ostatniego zjednały mu sławę i przychylność narodu, ale natomiast obudziły zazdrość w Saulu, który go do tego stopnia znienawi-

dził, że godził na jego życie. Tymczasem Dawid, naraziwszy się na wielkie niebezpieczeństwo, pozyskał sobie Michael, córkę Saula, którą też i zaślubił.

Aby uniknąć częstych odgróżek Saula, który po dwakroć targnął się na jego życie, Dawid z początku szukał schronienia u Samuela w Ramie, a następnie, ostrzeżony przez Jonatana o niepohamowanym gniewie króla, udał się do kapłana Achimelecha w Nobei, który go zaopatrzył w zapasy żywności i zbroi. Stąd udał się dalej do Gat, gdzie przez krótki czas zachował incognito. Ale widząc się narażonym na niebezpieczeństwo, grożące mu ze strony Filistynów, zaczął udawać szalonego, i wydostawszy się z ich mocy, uszedł do pieczary Adulam, gdzie jego rodzina z nim się połączyła. Tam zebrało się w około niego 400 ludzi, z którymi, zabezpieczywszy poprzednio rodziców swoich u króla Moabitów, udał się, za radą proroka Gada, w lesiste okolice południowej Judei.

Dowiedziawszy się od Doega Edomejczyka o dobrem przyjęciu, jakiego doznał Dawid u Achimelecha kapłana, Saul srogo się pomścił nad tym ostatnim, rozkazawszy kapłanów w Nobei i całe miasto w pień wyciąć. Najmłodszy tylko syn Achimelecha, Elejatar, potrafił ujść śmierci, szukając schronienia u Dawida, który mu zapewnił swoją opiekę. Saul w ciągłej pogoni za Dawidem, popadł kilkakrotnie w moc jego; jednakże Dawid, nie korzystając ze sposobności, wspaniałomyślnie darował mu życie. Nie przerwał jednak Saul swych prześladowań. Tymczasem wojsko Dawida zwolna przybierało, już miał przy sobie 600 ludzi, gotowych poświęcić się dla niego. Wkrótce wybuchła wojna między Filistynami a Izraelitami, zebrały się oba obozy w górach Gilboa, i Izraelici w zaciętym boju ponieśli zupełną klęskę: Trzej synowie Saula polegli na polu bitwy; sam Saul śmiertelnie raniony, na własne żądanie, dobitym został przez swego giermka; prawie cała środkowa i północna Palestyna dostała się w ręce Filistynów.

Po śmierci Saula pokolenie Judy ogłosiło królem Dawida, który odtąd zamieszkiwał w Hebron (1058), reszta zaś narodu głosiła za Iszbosethem, synem Saula. Po kilkoletnich krwawych bojach między dwoma stronnictwami, Dawid zapanował nad całym Izraelem. Iszboseth zaś padł ofiarą dwóch

Benjaminitów, którzy go zamordowali. Zdobywszy Jerozolimę (Jebus), Dawid z niéj uczynił swoją rezydencję i, sprowadziwszy cieśli z Tyru, kazał sobie wystawić wspaniały pałac.

Po szczęśliwie ukończonych wojnach z Filistynami, utwierdziwszy się na tronie, Dawid sprowadził do Jerozolimy Arkę przymierza, którą Filistynie za czasów Eliego kapłana na wojnie zabrali, a którą wkrótce odesłali do domu Aminadaba. Uroczystość odbyła się z największą świetnością. Chciał Dawid wznieść Bogu świątynię, lecz za radą proroka Nathana zaniechał ten zamiar. Odtąd zajmował się układem psalmów i nadaniem normy służbie Bożej. Po wielu zwycięztwach państwo Dawida zajmowało przestrzeń od Eufratu aż do Czerwonego morza. Pomny na szczerą, serdeczną przyjaźń Jonathana, zajął się losem pozostałego po nim chromego syna Mefibosetha. Po niejakim czasie Dawid pojął za żonę Bath-Szebę wdowę po Urjaszu Chitejczyku, który, z rozkazu króla, na pierwszy ogień w wojnie przeciwko Filistynom wystawiony, poległ na pobojowisku. Ta królowi powiła syna, lecz oburzony tym postępkiem króla prorok Nathan, przepowiedział śmierć nowonarodzonemu. Spełniła się też wkrótce ta przepowiednia. Bath-Szeba urodziła drugiego syna, Salomona (1036).

Pomiędzy dziećmi Dawida, zrodzonemi z różnych żon, nie było harmonji. Amnon znieważył przyrodnią swoję siostrę Tamarę; rodzony jéj brat Absalon, pomściwszy na nim wyrządzoną Tamarze krzywdę, skazanym został przez ojca na wygnanie, z którego dopiero po upływie lat kilku, staraniem naczelnego wodza Joaba, wolno mu było wrócić. Lecz wkrótce po powrocie swoim Absalon uknuł spisek przeciwko ojcu i ogłosił się królem w Hebronie. Zmuszony z małą garstką straży się schronić, Dawid opuścił Jerozolimę, dokąd Absalon wkroczył z swoimi. Dawid przeszedł na wschód Jordanu, Absalon go ścigał. Nareszcie oba wojska zetknęły się w Machnaim, gdzie los wojny na korzyść Dawida rozstrzygniętym został. Pobite kompletnie wojsko Absalona poszło w rozsypkę; sam Absalon zginął z ręki Joaba, szczerze jednak żałowany przez Dawida, który z ogólną amnestją powrócił do Jerozolimy. Inny syn Dawida, Adonijahu, wspierany od Joaba i kapłana Ebijatara, usiłował przywłaszczyć sobie tron, lecz uprzedzony

o tém król, ogłosił Salomona swoim następcą. Przeżywszy lat 70, Dawid umarł w r. 40 panowania swego (1018).

Salomon tedy po nim zasiadł na tronie, zaślubił księżniczkę egipską i zaprowadził największą wystawność na dworze swoim. Budował wspaniałe gmachy i uważano go za największego mędrca swego czasu. Mądrość i bogactwa jego weszły w przysłowie. Opływając w szczęściu, wzniósł świątynię na cześć Boga, który mu tak hojnie pobłogosławił. Hiram król Tyru dostarczał mu budulcu w zamian za pszenicę. Rozpoczęta w r. 1015 budowa świątyni trwała lat siedm, i w święto Szałasowe 1007 r. odbyła się przez dni 40 z największym splendorem uroczystość inauguracji. Budowa królewskiego zamku trwała lat 13. Salomon wyprawił także statki do Ofir, które mu stamtąd sprowadzały złoto.

Tysiąc odalisk, które miał w swoim haremie, uwiodły go z prawéj drogi i nakłoniły w podeszłym wieku do bałwochwalstwa. Panował Salomon lat 40 i umarł r. 978.

Po śmierci Salomona, prześladowany przez niego Jerobeam syn Nebata, powrócił z Egiptu do ojczyzny, stanął na czele znacznéj liczby malkontentów i zażądał w imieniu całego ludu ulżenia ciężaru podatków. Gdy Rechabeam, syn i następca Salomona, za poradą niedoświadczonych senatorów, stanowczo im tego odmówił, dziesięć pokoleń odstąpiło od niego i ogłosiło Jerobeama królem Izraela. Pokolenia zaś Judy i Benjamina pozostały wierne domowi Dawida. Odtąd istniały dwa królestwa: Izraelskie (10 pokoleń) i Judzkie.

PERJOD VIII.

Podział państwa aż do zupełnego upadku.

A) Państwo Izraelskie 978—720.

1. *Jerobeam* (978—956). Obwarował Sichem i obrał je za swoją rezydencję. Ustawił złote cielce w Dan i Beth-El, aby tym sposobem koniec położyć pielgrzymce swoich poddanych do Jerozolimy. Zaprowadził nową uroczystość, mianował ka-

płanów nie pochodzących z rodu Lewitego. Nieznany prorok przepowiedział upadek dynastji Jerobeama. Prorok zaś Achija Silończyk przepowiedział śmierć Abii, syna Jerobeama. Obie przepowiednie spełniły się.

2. *Nadab* syn i następca Jerobeama (956—955) po dwuletniem panowaniu zamordowany został przez Baaszę z pokolenia Izaachara, pod Gibbetanem, które wówczas Izraelici oblegali.

3. *Baasza* (955—932) syn Achii przywłaszczył sobie berło, wytępił całą rodzinę Jerobeama, przeniósł rezydencję z Sichemu do Tyrcy. Prowadził wojnę z Asą, królem Judy, który wezwał Ben-Hadada króla Syryjskiego na pomoc. Ten spustoszył prowincje północne i zmusił Baaszę do odwrotu. W owym czasie prorok Jehu syn Chananjasza przepowiedział mu upadek jego dynastji.

4. *Ela* syn Baaszy (932—931), w drugim roku panowania swego padł ofiarą zdrady Zymrego, dowódcy kawalerji, który wytępił cały dom Baaszego.

5. *Zymry* po siedmiodniowem panowaniu, otoczony przez ogłoszonego królem feldmarszałka Omrego, podpalił pałac królewski i zginął w płomieniach.

6. *Tybny* ze stronnictwem swojem knuł spisek przeciwko Omremu, sięgnął po władzę królewską, ale zginął, nie uwieńczywszy skutkiem swego przedsięwzięcia.

7. *Omry* (931—919) założył miasto Samarję na górze Szomron (925) i obrał je za stolicę. Latem przebywał w Izreelu.

8. *Achab* syn Omrego (919—897) zaślubił Izabellę, córkę Etbaala, króla Sydończyków; wprowadził religję Baala. Izabella prześladowała proroków prawdziwéj wiary. Prorok Eljasz Tysbejczyk przepowiedział Achabowi nieprzerwaną suszę trzechletnią, sam zaś ukrył się z początku w dolinie Heryt, a następnie w Sydońskiéj Sarepcje w Fenicji, u pewnéj wdowy, któréj umarłego syna wskrzesił. Po trzech latach zjawił się znowu Achabowi, przekonał publiczność o nicości fałszywych proroków, którzy na górze Karmel zasłużoną za swą obłudę odebrali karę. Eljasz następnie uszedł do Beer-Seba, a stąd na górę Choreb. W powrocie przyłączył się do niego Elisza syn Szafata, jako uczeń.

Wkrótce wybuchła między Ben-Hadadem, królem Syryjskim, a Achabem wojna, w któréj Syryjczykowie pod Afekiem okropnéj doznali klęski. Po zwycięztwie zawartym został traktat pokoju między Ben-Hadadem a Achabem.

Po niejakim czasie Achab sprzymierzył się z Jozafatem, królem Judy, w celu odebrania Syryjczykom Ramoth-Gilead. Achab w tym boju śmiertelnie raniony, zakończył żywot w Samarji, gdzie i pochowanym został. Z śmiercią jego Moabici odzyskali niepodległość.

9. *Achazyjasz* syn Achaba (897—895), równie jak ojciec wyznawca Baala, wypadł oknem i w skutek ran umarł.

10. *Jehoram* (895—883), brat Achazyjasza, zrzekł się Baala. Eliasz w owym czasie rozstał się z Eliszą, który mianowany został przełożonym szkoły proroków. Jehoram, połączywszy się z Jozafatem Judzkim i królem Edomitów, urządził wyprawę na Moabitów i zburzył całe ich państwo. Elisza tymczasem wsławił się wielu cudami: wskrzesił, mianowicie, syna pewnéj kobiety z Sunam, uleczył Naamana, wodza Syryjskiego, z trądu i wiele jeszcze innych cudów dokazał. W owym czasie król Syryjski Ben-Hadad zebrał całe wojsko swoje i otoczył Samarję. Głód dał się srodze uczuć w mieście, lud doszedł do ostateczności, kiedy jednéj nocy strach paniczny padł na Syryjczyków, którzy opuścili obóz, pozostawiwszy cały tabór: konie, osły, namioty z kosztownościami, zapasy żywności. Po powrocie do domu Ben-Hadad zamordowanym został przez Chazaela, który po nim objął rządy i wypowiedział Izraelitom wojnę. Raniony Jehoram dobitym został przez swego wodza Jehu, którego jeden z uczni Eliszy, za rozkazem jego, na króla namaszczył.

11. *Jehu* syn Nimszego (883—855) zabił Izabellę, wytępił ród Achaba, kapłanów i proroków Baala, którego obrządki zniósł zupełnie. Za niego Chazael syryjski zdobył prowincje Wschodnio-Jordańskie.

12. *Joachaz* syn Jehuego (855—838) był równie uciśniony przez Chazaela i jego następcę Ben-Hadada. Wojsko izraelskie składało się tylko z 50-ciu jezdzców, 10-ciu wozów wojennych i 10,000 piechoty. Przy końcu jego panowania stan kraju się poprawił.

13. *Joasz* syn Joachaza (838—822) pobił pod Beth-Szemesz Amacyjasza króla Judzkiego, wkroczył do Jerozolimy, któréj mury po części zburzył i bogatym obciążony łupem wrócił do państwa swego. Za jego panowania umarł prorok Elisza, szczerze przez niego żałowany. Wkrótce nowy się zjawił prorok w osobie Jonasza syna Amiteja.

14. Następcą Joasza był syn jego *Jeroboam* II-gi (822—781). Zdobył Damaszek i Chamath, doprowadził państwo do kwitnącego stanu i przywrócił dawne jego granice. Lecz po jego śmierci ogólne zamięszanie wywołało jednastoletnie bezkrólewie.

15. *Zecharjasz* syn Jerobeama II-go zasiadł na tronie ojcowskim (770). Po sześciu miesiącach został zdradziecko zamordowanym przez

16. *Szalluma* syna Jabesza, którego równie po upływie miesiąca zabił

17. *Menachem* syn Gadyusza z Thyrcy (770—760) i przy pomocy króla Assyryjskiego, Pula, utwierdził się na tronie. Za tę pomoc król Menachem wypłacił Pulowi tysiąc talentów srebra, które tytułem kontrybucji zebrał z klassy zamożnéj. Rozpusta i przemoc szerzyły się w kraju za jego panowania.

18. *Pekachjasz* syn Menachema (760—759) zginął z ręki.

19. *Pekacha* syna Remaljaszowego (759—739). Sprzymierzywszy się z Recynem, królem Syryjskim, naszedł Judeę, którą w ciągu kilkoletniéj wojny niszczyli, nie zdoławszy jednakże zdobyć Jerozolimy. Ściśniony niezmiernie Achas, król Judei, wezwał na pomoc Tyglatha-Pylessera, króla Assyryjskiego; ten, zdobywszy prowincje Wschodnio-Jordańskie i północne Zachodnio-Jordańskie, uprowadził mieszkańców w niewolę. Pekach poległ z ręki

20. *Hosei* syna Eli, który po 9-cio letniem bezkrólewiu zasiadł na tronie (729—720), ale wkrótce stał się podległym Salmanassarowi Assyryjskiemu. Po niejakim czasie zawarł przymierze potajemne z Serechusem, królem Egiptu. Salmanassar, dowiedziawszy się o tem, wtrącił Hoseę do więzienia, zdobył po trzechletniem oblężeniu Samarję i wygnał mieszkańców kraju do prowincyj assyryjskich i medyjskich.

Tak się skończyło królestwo Izraelskie. W miejsce uprowadzonych w niewolę Izraelitów król Assyryjski Asarhadan osiedlił w kraju mieszkańców Babelu, Kuty i innych miejscowości. Przychyliwszy się do ich prośby, wysłał im kapłana izraelitę, który ich uczył obrządków religijnych. Oni zaś, obserwując te obrządki, służyli jednocześnie innym bogom. Z téj mięszaniny ludności powstało nowe wyznanie: Samarytańczyków czyli Kutejczyków.

B. Państwo Judzkie (978—568).

1. *Rechabeam* syn Salomona (978—961) na żądanie proroka Szemai zrzekł się powziętego zamiaru zmuszenia z bronią w ręku zbuntowanych pokoleń do powrotu. Pomimo obwarowania przez niego znacznéj liczby miast południowo-wschodnich, Szyszak, król Egiptu, wkroczył do Judy i zabrał bogate łupy z świątyni i pałacu królewskiego (973). Lud za jego panowania oddawał się bałwochwalstwu, ogólne panowało rozprzężenie obyczajów. Przedsiębrał kroki nieprzyjacielskie przeciwko Jeroboamowi.

2. *Abijam* syn Rechabeama (961—958) równie bałwochwalca jak jego ojciec. Panowanie jego niczem się nie odznaczyło.

3. *Asa* syn Abijama (958—917) surowemi środkami zniósł bałwochwalstwo i starał się o zbogacenie skarbu świątyni. Odniósł przy Moresza stanowcze zwycięztwo nad Zerachem Etiopskim, który wkroczył do Judy. W wojnie przeciwko Baaszy, królowi Izraela, połączył się z Ben-Hadadem, któremu wydał skarby świątyni za niesioną pomoc. Po odwrocie Baaszy Assa obwarował Micpę, Gibeę i inne nadgraniczne miasta, uzbroił i powiększył wojsko. Proroka Chanani, zarzucającego mu przymierzenie się z Ben-Hadadem, wtrącił do więzienia i malkontentów surowo ukarał. Po nim wstąpił na tron

4. *Jozafat* syn Assy (917—892), król bogobojny, który usunął pozostałe jeszcze zabytki poganizmu. Urządził wspólnie z Achabem wyprawę na Syrję, a następnie z Jehoramem na Moab; lecz obie te wyprawy szczególnego nie odniosły skutku.

Równie bez skutku pozostały dążenia jego ku zaprowadzeniu żeglugi do kopalni złota w Ofirze; zbudowane w Ecyon-Geber okręta rozbiły się w zatoce Arabskiéj. Postawił załogi w warowniach Judy i prowincjach zdobytych na 10-ciu pokoleniach. Udało mu się szczęśliwie odeprzeć napady Amonitów i Moabitów. Zamianował sędziów i nauczycieli ludowych z pokolenia Lewitów.

5. *Jehoram* syn Jozafata (892—884), zięć Achaba, zabił swoich braci i przedniejszych obywateli kraju. Za jego panowania Edomici uwolnili się zpod jarzma Judei; południowo-zachodni sąsiedzi napadli kraj i złupili go. Pokrewieństwo króla z Achabem przyczyniło się do wprowadzenia do kraju obrzędów Baala. Jehoram umarł na dotkliwą chorobę, niczem nie wsławiwszy swego panowania.

6. *Achazjasz* syn Jehorama (883) brał udział w wyprawie Izraelitów przeciwko Chazaelowi; przy odwiedzinach oddanych choremu Jehoramowi padł z ręki Jehu'ego wraz z 42 braćmi swymi.

7. *Atalja* matka Achazjasza (882—876) przywłaszczyła sobie koronę po śmierci syna i wytępiła jego męzkich potomków. Najmłodszy tylko syn Joasz ocalonym został przez swoją ciotkę Jehoszebę, siostrę Achazjasza, która go skrycie wychowała. W sześć lat późniéj, arcykapłan Jojada przedstawił dziecię straży przybocznéj, uknuł z nią spisek przeciwko Atalji, którą też zabili, a następnie ogłosili prawym swym monarchą siedmioletniego Joasza.

8. *Joasz* syn Achazjasza (876—835) wstąpił na tron w 7-m roku życia, Jojada objął czasowo regencję. Zniósł zupełnie służbę Baala i kazał zebrać składkę na restaurację świątyni. Za życia Jojady król Joasz okazał się bogobojnym, lecz po jego śmierci dozwolił na nowo wprowadzić obrzędy pogańskie. Rozkazał ukamionować w dziedzińcu świątyni syna Jojady, Zecharjasza proroka, za upominania dane królowi. Gdy Chazael, po zdobyciu Gath, wybierał się do Jerozolimy, Joasz bogatemi darami, wyjętemi ze skarbca świątyni, skłonił go do zaniechania tego zamiaru. Po 41-letniem panowaniu zamordowanym został przez spiskowców.

9. *Amacjasz* syn Joasza (835—805) ukarał morderców ojca swego, pobił Edomitów w dolinie Solnéj, ale zwyciężony przez Joasza, króla Izraelskiego, zmuszonym był przyjąć poniżające warunki pokoju. Spiskowi ścigali go do Lachisz, gdzie go zabili.

10. *Uzjasz* v. *Azarjasz* syn Amacjasza (806—754) w 16 roku życia wstąpił na tron, ale energiczny i oględny, pokonał Edomitów, wkroczył aż do Elat nad zatoką Arabską i obwarował portowe to miasto. Podbił Mineuczyków, miał powodzenie w walkach z Filistynami, zburzył warownie: Gat, Aszdod i Jabne, ufortyfikował twierdzę Jerozolimską, wzniósł inne jeszcze warownie w kraju, urządził w pustyniach stacje i cysterny i sam się zajmował chowem bydła i uprawą wina na wielką skalę. Prowincje Wschodnio-Jordańskie płaciły mu daninę. Za jego czasów miało miejsce trzęsienie ziemi w okolicach Jerozolimy. Na starość cierpiał na trąd, który go dręczył do końca życia; czas choroby przepędzał w odosobnieniu i umarł po 52-letniem panowaniu.

11. *Jotham* syn Uzjasza (754—738) miał już sobie powierzoną regencję za życia ojca, rozprzestrzenił warownie Jerozolimy, założył grody i zamki warowne w kraju, zmusił Amonitów do płacenia mu daniny. Pekach i Recyn uzbroili się przeciwko niemu i, chociaż bez stanowczego skutku, wiele szkód wyrządzili krajowi.

12. *Achaz* syn Jothama (738—723) zaprowadził kult Molocha i inne pogańskie obrzędy. Recyn zdobył Elat i wspólnie z Pekachem zagroził Jerozolimie. Odebrawszy bogate dary od Achaza, Tyglath-Pilesser uzbroił się przeciwko Recynowi. Achaz kazał przeobrazić ołtarz na wzór tego, który widział w Damaszku, i zaprowadził zmiany w świątyni.

13. *Hizkijasz* syn Achaza (723—693) zburzył wszystkie świątynie pogańskie, zniszczył miedzianego węża z czasów Mojżesza, ponieważ lud później przyzwyczaił się oddawać mu cześć boską, wzmocnił mury Jerozolimy i nadał płynącéj za miastem rzece sztuczny kierunek przez środek miasta. Wojował szczęśliwie z Filistynami. Sancheryb, król Assyryjski, naszedł za jego czasów Judeę, zdobył wiele twierdz, ale otrzymawszy bogate dary od Hizkijasza, ustąpił. Później jednak

wyprawił wodza swego Rabszakę na Jerozolimę. Wtedy zaraza zniszczyła cały obóz assyryjski pod Jerozolimą i zmusiła jego ostatki do odstąpienia od oblężenia. Sam Sancheryb przez własnych synów zamordowanym został.

Gdy Hizkijasz ciężko zachorował i prorok Izajasz przepowiedział mu blizką śmierć, przerażony król pomodlił się szczerze do Boga. Izajasz wrócił do niego, obwieścił mu powrót do zdrowia i jeszcze piętnaście lat życia.

Po wyzdrowieniu nadeszło poselstwo od króla Babilońskiego, Merodach-Balladyna, który oswobodził Babilonją zpod władzy assyryjskiéj, z powinszowaniem powrotu do zdrowia i hojnemi dary. Hizkijasz okazał poselstwu wszystkie skarby przechowane w świątyni, mnóstwo złota, srebra i rozmaitych kosztowności i zadziwił ich ogromem bogactw swoich. Izajasz oznajmił mu z rozkazu Boga, że wszystko to, co im okazał, przejdzie kiedyś w posiadanie Babilończyków.

14. *Manasse* syn Hizkijasza (693—638) wstąpił na tron w 12-m roku życia, był bezbożny i srogi. Długo pozostawał w niewoli u króla Babilońskiego, który go nakoniec wypuścił na wolność. Przejęty skruchą Manasse w końcu się poprawił.

15. *Amon* syn Manassesa (638—637) po dwuletniem panowaniu przez własną straż zamordowanym został.

16. *Jozyjasz* syn Amona (637—606) wstąpił na tron w wieku lat ośmiu; był bogobojnym i pobożnym władcą. Arcykapłan Hilkijasz przedstawił królowi odnaleziony w świątyni tekst zakonu Mojżesza. Król, przeczytawszy w nim niektóre ustępy, kazał zgromadzić lud, znieść obrzędy pogańskie, kult na wyżynach, zatarł wszelkie ich ślady, zburzył ołtarz pogański w Beth-El i uroczyście odnowił z ludem przymierze Boskie. Wkrótce potém przypadła uroczystość Paschy, oddawna zaniedbana, którą tym razem należycie obchodzono. Poległ w wojnie z Egipcjanami za Faraona Necho przy Megidzie.

17. *Jehoachaz* syn Jozjasza (606) zdetronizowany przez Faraona Necho, który wielką na kraj nałożył kontrybucję, zastąpionym został przez swego brata, Elijakima, który objął rządy pod nazwą:

18. *Jehojakim* syn Jozjasza (606—595), był bałwochwalcą, skazał na śmierć proroka Urję. Za jego panowania kraj zmuszonym

został płacić haracz królowi Egiptu. Najście plemion sąsiednich wiele mu szkód przyczyniło. Następnie Nebukadnecar złamał potęgę Egipcjan i nałożył ogromną kontrybucję na Judeę, która po upływie 3-ch lat podniosła bunt. Nebukadnecar wtedy uprowadził Jehojakima w niewolę do Babilonu.

19. *Jojachin*, zwany także Jechonia, syn Jehojakima osiadł po ojcu na tronie (595). Nastąpiło oblężenie Jerozolimy przez Nebukadnecara. Jehojachin, który się dobrowolnie poddał, uprowadzonym został wraz z 10,000 najcelniejszych obywateli do Babilonji, a między nimi: Ezechiel, Daniel i jego towarzysze. Nebukadnecar ogłosił królem

20. *Cydkijasza* syna Jozjasza, zwanego dawniej Mattajaszem (595—586). Lecz ten pomimo przestróg proroka Jeremiasza, dawszy się uwieść pochlebcom i fałszywym prorokom, powstał przeciwko Nebukadnecarowi. W 10-tym miesiącu (588) rozpoczęło się oblężenie Jerozolimy przez Babilończyków. Dnia 9-go czwartego miesiąca (586) Jerozolima zdobytą została. Cydkijasz, ujęty w ucieczce, oślepiony z rozkazu króla babilońskiego, uprowadzonym został do Babilonu. Synów jego skazano na śmierć. Dnia 7 miesiąca Ab, wódz babiloński Nebuzaradan kazał podpalić świątynię, zamek królewski i najznaczniejsze domy Jerozolimy, jéj mury w perzynę obrócić, arcykapłana Serajasza skazał na śmierć, zabrał święte naczynia i sprzęty z świątyni. Większą część mieszkańców uprowadził do Babilonu. Prorok Jeremiasz, którego Judejczycy jako zdrajcę wtrącili do więzienia, używał teraz zupełnéj swobody.

Nebukadnecar mianował namiestnikiem w Mycpie Gedalję syna Achikama, koło którego zaczęło się zbierać mnóstwo rozproszonych; zamordowanym został 7-go miesiąca przez Izmaela syna Netanjasza. Reszta zebranych, wbrew radom Jeremiasza, schroniła się do Egiptu. Sam Jeremiasz zmuszonym był im towarzyszyć.

Tak się skończyło państwo Judzkie, a nastąpiła niewola Babilońska. Po zburzeniu Jerozolimy ustanowione zostały cztery posty doroczne: 17-go czwartego miesiąca (Tamuz); 9-go piątego miesiąca (Ab); 3-go siódmego miesiąca (Tyszry) i 10-go dziesiątego miesiąca Tebath.

Szereg królów Judei i Izraela i czas ich panowania.

	Królowie Judy (978—568)	Panował od	do	lat	Prorocy	Królowie Izraela (978—720)	Panował od	do	lat
1	Rechabeam	978	961	17		Jerobeam	978	956	22
2	Abijam	961	958	3		Nadab	956	955	2
3	Assa	958	917	41		Baasza	955	932	23
4	Jozafat	917	892	25		Ela	932	931	2
5	Joram	892	884	8		Zymry	931	931	—
6	Achazjasz	884	883	1		Omry	931	919	12
7	Atalja	882	876	6	Eljasz (910)	Achab	919	897	22
8	Joasz	876	836	40	Elisza (888)	Achazjasz	897	895	2
9	Amacjasz	835	806	29	Jonasz	Joram	895	883	12
10	Uzyjasz v.	806	754	52	Amos (810)	Jehu	883	855	28
	(Azarjasz)					Joachaz	855	838	17
11	Jotham	754	738	16	Hosea (800)	Joasz	838	822	16
					Joel (800)	Jerobeam II	822	781	41
12	Achaz	738	723	15	Izajasz	Anarchia	781	770	11
					(759—700)	Zecharjasz	770	770	1/2
13	Hizkijasz	723	693	30	Micha (740)	Szalum	770	770	1/12
14	Manasse	693	638	55	Nachum (710)	Menachem	770	760	10
15	Amon	638	637	2		Pekachjasz	760	759	2
16	Jozyjasz	637	606	31	Cefanjasz	Pekach	759	739	20
					(630)	Anarchia	739	730	9
17	Jehoachaz	606	606	1/4	Jeremjasz	Hoseja	730	721	9
					(627—580)				
18	Jehojakim	606	595	11	Chabakuk				
					(570)				
19	Jechonija	595	595	1/4	Ezechiel				
	(Jojachin)				(610—550)				
20	Cydkijasz	595	586	11	Obadjasz				
					(570)				
					Haggai (530)				
					Zecharjasz				
					(520)				
					Maleachaj				
					(450)				

CZĘŚĆ II-ga.

Od niewoli Babilońskiej aż do podbicia Państwa i zburzenia drugiej świątyni przez Tytusa,

to jest od 586 przed nową erą do 70 po nar. Chr.

PERJOD I.

Izraelici pod obcą władzą.

1. Niewola Babilońska (586 — 536).

Nieprzezorność ostatniego króla Judei i jego doradców spowodowała zupełny upadek państwa. Mieszkańcy po większéj części uprowadzeni zostali w niewolę, całe okolice Palestyny zostały spustoszone, w niektórych miejscowościach osiadły plemiona ościennych narodów. Wygnańcom oddano do uprawy obszerne łany. Z postępem czasu jednak surowe to obejście stopniowo złagodniało. Przebywający śród wygnańców prorocy nie przestawali ich nauczać, przestrzegać i dodawać im odwagi: Jeremiasz w Egipcie, Ezechiel z rodu kapłanów nad rzeką Chebor, i wielu innych proroków, pobieżnie wspomnianych obok znakomitszych. Niektórzy Izraelici powołani zostali na urzędy w państwie Babilońskiem. Jehojachin po śmierci Nebukadnecara oswobodzonym został przez Ewil-Merodacha, syna tegoż, z więzów, przecierpiawszy lat 37, i odtąd doznawał łagodnego obejścia. W r. 538 Cyrus podbił Babilon i pozwolił żydom powrócić do swego kraju (536).

O losie, jakiego doznali uprowadzeni z państwa Izraelskiego, nie mamy pewnych danych. Ponieważ większa część znanych nam późniéj Izraelitów pochodziła z państwa Judzkiego, nazwa Judejczyków zarówno jak Izraelitów przyjętą i zastosowaną została do wszystkich wyznawców Mojżeszowych.

2. Zerubabel i Jezua.—Odbudowanie świątyni (535—516).

Z pozwolenia Cyrusa skorzystało tylko około 42,000 wygnańców. Na czele wracających do Palestyny stanęli: Zerubabel, potomek królewski, i Jezua, wnuk skazanego na śmierć

kapłana Serai. Cyrus kazał zwrócić im zabrane ze świątyni sprzęty; ci zaś Izraelici, którzy jeszcze pozostali w Babilonie, wspierali odjeżdżających pieniędzmi, bydłem i ofiarami na rzecz świątyni. W siódmym miesiącu składano znowu ofiary na nowo-urządzonym ołtarzu i obchodzono święto szałasowe. Roku następnego położono kamień węgielny pod budowę nowéj świątyni. Lecz Samarytanie, którym współudział w wystawieniu świątyni odmówiono, oczernili Izraelitów przed Cyrusem i jego następcami, wskutek czego dalsza budowa wzbronioną im została. Kiedy Kambyzes podbił Egipt (527), wojska perskie przeszły przez Palestynę i kraj, nawiedzony przez grad i nieurodzaj, wiele też jednocześnie i od Persów ucierpiał.

Dopiero za Darjusza Histaspesa (522—486) Izraelici, zachęceni mowami proroków Haggjasza i Zecharjasza, zabrali się do ukończenia budowy świątyni. Darjusz nietylko im pozwolił, ale ich jeszcze w tém przedsięwzięciu wspierał. Dnia 3-go miesiąca Ador (516), w lat 70 po zburzeniu pierwszéj, stanęła i uroczyście poświęconą została druga świątynia.

3. Uroczystość Purymu (473).—Ezra i Nechemijasz (458—430).

Pierwsze półwieku po wzniesieniu 2-éj świątyni nie zostawiło nam pewnych danych o stanie Palestyny. O ile się domyślamy, nie były one bardzo pocieszające; w czasie wyprawy Xerxesa do zbuntowanego Egiptu, Palestyna wiele ucierpieć musiała (484). Xerxes I (485—465) prawdopodobnie był owym królem, w Piśmie świętem Achaszweroszem zwanym, o którym księga Estery następujący opisuje epizod: Achaszwerosz w 3-m roku po wstąpieniu swojem na tron wyprawił wspaniałą biesiadę dla dworzan, a następnie dla ludu, i rozkazał, aby królowa Waszty przedstawiła się całemu zebraniu w okazałym królewskim stroju, czego ona odmówiła. Niepo-słuszną królową skazał król na śmierć i w jéj miejsce zaślubił Esterę, synowicę Mardecheja Benjamonity. Nie chcąc oddawać Hamanowi, pierwszemu ministrowi, czci przynależnéj, Mardechaj ściągnął na siebie nienawiść jego. Aby się pomścić na całym rodzie Mardechaja, Haman wymógł na królu edyk

wydający wszystkich żydów, w jego państwie zamieszkałych, na pastwę autochtonów. Lecz Estera, szczerze kochana od króla, potrafiła uzyskać zniesienie edyktu; Haman popadł w niełaskę, a następnie powieszonym został na szubienicy, którą przygotował dla Mardechaja. Wielka biesiada miała zapewne miejsce po poddaniu się Egiptu (483), wyniesienie Estery na królową (479) po powrocie z Grecji, niełaska Hamana i wyniesienie Mardechaja (474), a zaprowadzenie uroczystości Purimu (473).

Ezra, potomek kapłanów, przewodniczył powrotowi Izraelitów Babilońskich do Palestyny (458), dokąd przybyli 1-go Ab. Artaxerxes I, król perski, przyjaciel ludzkości, udzielił im wsparcia, a Ezrze szczególne przywileje, między innymi przywilej mianowania sędziów podług swego wyboru. Ezra zajął się podniesieniem moralnego stanu młodéj jeszcze gminy, działając przeciwko zawieraniu związków małżeńskich z pogankami. Starania te osiągnęły skutek na Wielkim Soborze (dnia 20 Kislew), gdzie nawet związki już zawarte unieważniono. Za swą gorliwość do utrzymania ustaw Mojżeszowych otrzymał przydomek Sofer (pisarz). Słusznie mu też przypisują położenie podstaw religijnych téj nowéj gminy. Współcześnie z nim działał Malleachi, najmłodszy z proroków.

Nechemijasz syn Chachalii, podczaszy Artaxerxesa I, na prośbę swoją otrzymał urlop od króla, a zarazem namiestnictwo Judei, i w téj godności niezapomniane sobie zjednał zasługi. Przybył (444) do Jerozolimy, gdzie pomimo niezliczonych, przez Samarytan stawianych mu zawad, dokonał wzniesienia muru w około miasta, ufortyfikowania góry świątyni i gmachu namiestnikowskiego. Wymógł na zamożniejszych obywatelach, aby zwrócili biedniejszym zastawione u nich grunta; obstawał za ścisłem obserwowaniem dni sobotnich i świątecznych, powstawał przeciwko małżeństwom z pogankami; wydał rozporządzenia, zapewniające kapłanom i lewitom przynależnym od ludu dziesięciny i odseciny, i zaprowadził odczyty z Pisma świętego w dni oznaczone.

W tym czasie Manasse syn arcykapłana Jojady, wzniósłszy na górze Garyzym kościół samarytański, stanowczy zadał cios jedności Samarytan z Izraelitami.

4. Arcykapłani.

Nie mamy pewnych danych o dalszem panowaniu Persów. Po restauracji państwo Judejskie zajmowało prawie ten sam obszar co przed zburzeniem; stanowiło ono część satrapji Syryjskiéj, a zarządzał niem zawsze arcykapłan. Następowali po sobie kolejno arcykapłani z ojca na syna: Jozua (536), Jojakim (499), Eljaszyb (463), Jojada (419), Jochanan (Jonathan) (383) i Jaddua (350).

Z postępem czasu liczba ludności Judejskiéj znacznie wzrosła. Znajdowały się także i nad Eufratem, w Egipcie, Azji Mniejszéj i t. d. liczne gminy Izraelitów; różność pokoleń poszła w zapomnienie, z wyjątkiem pokolenia Lewitów. Skłonność do bałwochwalstwa ustała, wyłączono obce żywioły, starano się coraz bardziéj o zbadanie i objaśnienie Pisma świętego, o pomnożenie różnych zakładów bogobojnych, miewano częst odczyty z pięcioksięgu Mojżesza i zbierano starożytne pomnik pism hebrajskich. Język hebrajski przybierał stopniowo od cienie aramejskiego, nie przestawał jednak być językiem ludu Była to zarazem epoka: rozpoczęcia dzieła Midrasz, uczonych (Soferym); założono synagogi i uporządkowano modlitwy.

5*a*. Panowanie Macedończyków (332—320).

Zniesienie państwa Perskiego przez Aleksandra Wielkieg nie przyniosło żadnéj ważnéj zmiany w położeniu Izraelitów Z upadkiem Tyru los kraju nadbrzeżnego rozstrzygniętym zosta

5*b*. Panowanie Egipcjan.—Ptolomeusz Lagi (320).

Podczas długich wojen między wodzami Aleksandra, Pa lestyna stanowiła jabłko niezgody między Syrją a Egiptem Ptolomeusz I Lagi, król Egiptu wkroczył (320) do Jerozolim i uprowadził znaczną część jéj mieszkańców do Egiptu, gdzi ich sprzedano za niewolników lub wcielono do wojska. Po b twie przy Gaca (312) Ptolomeusz znowu przybył do Palestyn

skąd udało się za nim do Egiptu wielu ochotników. Onijasz I wyniesiony został na arcykapłana (330). Po nim nastąpił syn jego Szymon (310).

6. **Ptolomeusz Philadelphus** (283—246).

Dobre obejście, jakiego żydzi doznali za Ptolomeusza I, trwało i za Ptolomeusza II-go (Philadelpha). Po arcykapłanie Szymonie I nastąpił brat jego Eleazar (291), po nim stryj jego Manasse (276), a nakoniec syn Szymona I, Onijasz II-gi (250). Za Ptolomeusza Philadelfa Pismo święte przetłumaczone zostało na język grecki przez 70-ciu starców (Septuaginta). Liczna ludność żydowska w Egipcie, dla braku znajomości języka hebrajskiego, potrzebowała takiego tłumaczenia, aby się zapoznać z treścią Pisma św.

Ptolomeusz Evergetes (246—222), **Philopater** (221—201) **i Szymon Sprawiedliwy**.

Arcykapłan Onijasz II ściągnął na siebie gniew Ptolomeusza III-o Evergetesa, tem, że nie uiścił w właściwym czasie 20 talentów haraczu, które był obowiązany corocznie płacić, tylko siostrzeńcowi jego Józefowi, synowi Tobijasza, udało się ułagodzić króla. Zadzierżawił wszystkie podatki Palestyny na lat 22 i tem sobie pozyskał wysokie stanowisko. Utrzymują, że Evergetes po zwycięzkiéj wojnie, przechodząc przez Jerozolimę, złożył Bogu ofiary w świątyni.

Czwarty z Ptolomeuszów Filopater, w czasie wojny z Antijochem Syryjskim, przybył do Jerozolimy, gdzie złożył Bogu ofiary. Opowiadają o nim, że przyszło mu na myśl wejść do przenajświętszego Przybytku, dokąd arcykapłanom nawet, z wyjątkiem dnia Odpustnego, nie wolno było wchodzić. Arcykapłan ówczesny, Onijasz II, z początku się wahał, ale nakoniec uległ wyraźnemu rozkazowi króla. Przestąpiwszy zaledwie próg, Filopater uczuł mdłości i nie mógł dokonać zamiaru swego. Antijochowi udało się zdobyć Palestynę, która odtąd nigdy już nie wróciła pod władzę Egipcjan.

Synowi Onijasza II-go, Szymonowi II-mu (219), nadano przydomek „Sprawiedliwy.“ Był jednym z ostatnich członków Wielkiego Soboru. Bieg życia jego powszechnie wielbiono: przyozdobił i wyrestaurował świątynię i wzniósł na nowo zburzone przez Ptolomeusza I mury miasta. On był pierwszym z liczby Tannajów czyli nauczycieli Myszny.

Panowanie Syryjczyków. Antyjochus Wielki.—Seleucus IV.

Antyjochus III-ci, wielkim zwany (224—187), okazał się hojnym i łagodnym względem żydów. Wspomnione wyżéj zabudowania i restauracje poczynione zostały z jego zezwolenia. Arcykapłanem został Onijasz III-ci, mąż bogobojny i powszechnie poważany.

Seleucus IV Philopater (187—175), syn i następca Antyjocha III, był królem spokojnym i łagodnym, ale przymuszony płacić haracz, przez Rzymian na ojca jego jeszcze nałożony, chciał zagarnąć skarby świątyni, na które niejakiś Szymon, izraelita, aby pomścić na Onijaszu III zaszłe pomiędzy nimi nieporozumienie, zwrócił uwagę Apolonijusza, wodza Celesyryjskiego; ale ten zamiar mu się nie powiódł.

W owym czasie żyli: Antygon z Socho, uczeń Szymona Sprawiedliwego, Jozua syn Siraha z pokolenia kapłanów, który napisał przysłowia w języku hebrajskim. W 60 lat późniéj, wnuk jego przetłumaczył je na język Grecki. Oryginał hebrajski późniéj zaginął.

9. Antyjochus Epiphanes (175—163).

Jeszcze za czasów Aleksandra kultura grecka zaczęła się szerzyć między Izraelitami i stopniowy jéj wzrost zagrażał rozwojowi Judaizmu. Zwolennikom greckiéj kultury w Palestynie stawały na zawadzie instytucje religijne. Napróżno wzywali pomocy Władcy Syryjskiego, napróżno zaciętą prowadzili walkę,—Judaizm odniósł zwycięztwo nad poganizmem.

Antijochus IV Epiphanes, zakładnik w Rzymie, po śmierci brata swego Seleucusa, objął rządy Syryjskie (175—163), wyniósł Jazona, brata Onijasza III-go, na nabytą od tegoż króla godność arcykapłańską. Nowy arcykapłan, korzystając z wysokiego stanowiska, wprowadził greckie obyczaje. Antijochus, w czasie wyprawy swojéj na Egipt, zwiedził osobiście Jerozolimę, gdzie doznał serdecznego przyjęcia, a za większą opłatę przeniósł arcykapłaństwo na Menelausza, który, aby mieć możność spłacenia ogromnéj, ofiarowanéj za to kwoty, wypróżnił skarb świątyni, a Onijasza, wyrzucającego mu świętokradztwo skazał na śmierć. Lud już poprzednio rozdrażniony powstał przeciwko niemu, i w tem zamięszaniu Lizymachus, brat Menelausza, życie postradał.

10. **Gwałtowne środki Antijocha** (169).

Fałszywa wieść o śmierci Antijocha w Egipcie sprowadziła z powrotem Jazona, który wygnał Menelausza. Antijochus za to wkroczył do Jerozolimy (169), wydał mieszkańców na rzeź, ogołocił świątynię z pozostałych w niej skarbów i poruczył zwierzchność Philipusowi. Oburzony w końcu wzrastającą ciągle niespokojnością ludu i nieustannem podburzaniem zwolenników greckiéj kultury, postanowił znieść zupełnie Judaizm. Apolonjusz wybrał dzień sobotni, aby bez przeszkody napaść na miasto, wyciął w pień tysiące mieszkańców, następnie obwarował miasto Dawidowe i postawił w niem załogę syryjską. Z rozkazu króla wzbronionem zostało składanie ofiar, zaprowadzono kult Jowisza; i w innych miastach wzniesiono ołtarze bożyszczom greckim. Obchodzenie soboty i świąt, obrzezanie, obserwowanie przepisów o pokarmach pod karą śmierci wzbroniono, Pismo święte palono. 25-go Kislew (167) ofiarowano po raz pierwszy na ołtarzu pogańskim. Wielu żydów schroniło się do sąsiednich krajów; wielu umarło śmiercią męczeńską; tych zaś, którzy przyjęli poganizm, nagrodzono hojnemi darami i wysokiemi urzędami. W owym czasie kapłan Eleazar, mąż prawy, uczony starzec

dziewięćdziesięcioletni, i pewna matka z 7-miu synami swymi ponieśli śmierć męczeńską za dochowanie wierności religji ojców swoich.

11. **Mathathiasz i jego synowie** (167).

Na zachód od Jerozolimy leżało miasteczko Modyim. W niem mieszkał kapłan, potomek Hasmoneuszów, imieniem Matitiahu (Mathathiasz) syn Jochanana. Gdy mu oznajmiono rozkaz zwierzchności: aby składał ofiary na ołtarzu pogańskim, on nietylko odmówił, ale Izraelitę, który do takiéj przystąpił ofiary, zabił przy ołtarzu, zburzył ołtarz, wezwał dobrze myślących Izraelitów, aby mu towarzyszyli, i uszedł z miasta wraz z pięciu synami swymi: Jochananem, Szymonem, Judą (Machabejczykiem), Eleazarem i Jonathanem. Podniósłszy sztandar-rokoszu, przebyli cały kraj; wielu prawowiernych z nimi się połączyło; pobili Filipa, który ich ścigał, burzyli wszędzie ołtarze pogańskie, karali odszczepieńców i przywrócili prawa zakonu do pierwotnéj ich mocy. Mathathiasz umarł (166), zdawszy zwierzchnictwo synowi swemu, walecznemu Judzie.

12. **Juda Machabejczyk** (166—160).

Juda okazał się godnym położonego w nim zaufania ojcowskiego. Pobił Apolonjusza, wodza Syryjskiego, który poległ w tej bitwie, a następnie Serona pod Beth-Choronem. Antijochus, który się w owym czasie wybierał na północno-wschodnie prowincje swego państwa, poruczył naczelne dowództwo w Judei Lizjaszowi, z rozkazem wytępienia całego narodu i zrównania Jerozolimy z poziomem. Lizjasz wysłał 40,000 piechoty i 7,000 jazdy pod dowództwem Ptolomeusza Nikanora i Gorgjusza. Izraelici cały ów dzień przepędzili na modłach w Micpie. Z sześciotysiącznem zaledwie wojskiem natarł Juda na Nikanora przy Emmaus i zadał mu ostateczną klęskę; podobnego losu doznał Gorgjasz, który się rozłączył z Nikanorem, aby Izraelitom tył zająć. Juda powrócił

z téj wyprawy bogatym obciążony łupem, obdzielił nim wdowy i sieroty i zaopatrzył się w broń.

13. Uroczystość Chanuka (164).

W roku 164 sam Lizjasz wyruszył przeciwko Izraelitom z 60-cio tysiącznem wojskiem, 5,000 jazdy i mnóstwem słoni i dotarł aż do Beth-Kur na południe Jerozolimy. Tu go spotkał Juda z 10,000 wojska, pobił go, spłoszył całą jego armię i zmusił go do powrotu do Antijochii. Następnéj jesieni Juda wszedł do Jerozolimy, zajętéj jeszcze przez Syryjczyków, zaczął świątynię restaurować, uprzątał wszystko co mogło przypomnieć pogaństwo i urządził nowy ołtarz z nieociosanych kamieni. 25 Kislew 164 (tegoż dnia o trzy lata przed tem składano pierwsze ofiary na ołtarzu pogańskim) odbyło się poświęcenie, przytem ustanowioną została doroczna, ośmiodniowa uroczystość Chanuka (Poświęcenia). Na pamiątkę zapalenia lampy w świątyni palą Izraelici wieczorami przez te dni ośm świeczki, począwszy od jednéj, a skończywszy, kolejno postępując, na ośmiu.

14. Dalsze czyny Judy (163).

Juda obwarował górę kościoła przeciwko napadów syryjskiéj załogi, otoczył ją silnemi murami i zamienił Beth-Kur w niezdobytą prawie twierdzę. Często z braćmi swymi: Jonathanem i Szymonem, przychodził w pomoc wystawionym na ucisk, śród sąsiednich narodów mieszkającym współwyznawcom swoim. Wielu ich przesiedlił do Judei, odebrał Idumejczykom Hebron i upokorzył potężne nadmorskie miasto Aszdod.

Po śmierci Antijocha Epiphanesa (163) Judea, z powodu nieporozumień zaszłych o opiekę nad nieletnim Antijochem Eupatorem (162), była nieco spokojniejszą i czynnie się zajmowała obléżeniem warowni, do któréj załoga syryjska się schro-

niła. Wezwany przez tę ostatnią król Syryjski wyprawił Lizjasza z 100,000 piechoty, 20,000 jazdy i 32 dobrze wyćwiczonemi słoniami. Juda, nie mogąc się oprzeć przemagającéj sile, musiał ustąpić od oblężenia warowni, i pomimo swéj waleczności, Izraelici nie mogli przeszkodzić postępom wojsk syryjskich, które zmusiły Beth-Kur do poddania się i obległy górę świątyni. Eleazar, brat Judy, przy jednem z tych spotkań poniósł śmierć bohaterską. Szczęściem dla Judy, Lizjasz z powodu grożących w Syrji rozruchów, był skłonnym do zawarcia pokoju; góra świątyni zdała się, zastrzegłszy sobie wolność religijną. Syryjczykowie jednak wbrew temu układowi znieśli jéj mury.

15. **Alkimos.**

Kiedy w r. 161 Demetrjusz syn Seleucusa Philopatora zabił Antijocha Eupatora i Lizjasza, Alkimos, poprzednio arcykapłan, jako zwolennik pogaństwa od Izraelitów nienawidzony, wyjednał sobie pomoc, którą otrzymał pod dowództwem Bacchidesa. Juda śpiesznie opuścił Jerozolimę. Sześćdziesięciu uczonych, którzy zaufali obłudnym obietnicom Alkimosa, haniebnie zamordowano. Jednakże Alkimos nie mógł się utrzymać w kraju, Juda przymusił go do ustąpienia i powrotu do Syrji.

Następnego roku Demetrjusz wysłał Nikanora. Ten się zaprzyjaźnił z Judą; gdy jednak Alkimos doniósł o tem Demetrjuszowi, stosunki się zmieniły, i wkrótce wybuchła wojna. Nikanor przy Beth-Choron poniósł zupełną porażkę i sam poległ w bitwie, wojsko poszło w rozsypkę i długo Izraelici uroczyście obchodzili dzień 13 miesiąca Ador jako Dzień Nikanora.

16. **Śmierć Judy.—Jonathan** (160—152).

Poselstwo, które Juda wysłał do Rzymu celem sprzymierzenia się z Rzymianami, lubo uprzejmie przyjęte, nie odniosło pożądanego skutku.

Dowiedziawszy się o klęsce Nikanora, Demetrjusz wysłał ogromne wojsko do Judei pod wodzą Bacchidesa, który stanął pod Jerozolimą z początkiem wiosny (160). Juda bez namysłu natarł na niego z małą garstką ludzi i zginął śmiercią bohaterską. Zdołano unieść jego zwłoki i pochowano je w Modyim. Ci, którzy byli pogańsko usposobieni, uważali już swą sprawę za wygraną, widząc Jerozolimę i wszystkie twierdze w ręku Syryjczyków, kiedy Jonathan, brat Judy, stanął na czele spraw narodowych. Udało mu się męztwem i przebiegłością utrzymać się przy władzy w obec ogromnéj przemocy. Brat jego Jochanan poległ przy napadzie nieprzyjaciół.

Po nagłéj śmierci Alkimosa (159) Bacchides powrócił do Syrji, i państwo przez dwa lata używało spokoju. Wprawdzie na usilne prośby pogańsko usposobionych znowu wrócił do Judei (157), ale Jonathan i Szymon tak mężnie mu się opierali, że przekładał zawrzeć z nimi pokój, w skutek którego Jerozolima wydaną została Syryjczykom i Jonathan spokojnie mógł osiąść w Michmasz.

17. **Jonathan arcykapłanem** (152).—**Śmierć jego** (142).

W roku 152 wynikły niezgody między ubiegającymi się o koronę: Demetrjuszem i Aleksandrem Balas (mniemanym synem Antijocha Epiphanesa)—obie strony starały się o pomoc Jonathana. Ten przechylił się na stronę Balasa, obwarował znowu górę świętą i w święto Szałasów (152) przywdział szatę arcykapłańską. Po śmierci Demetrjusza syn jego, Demetrjusz Nikanor, zdobył Ptolemais i obsadził całe wybrzeże morskie. Jonathan i Szymon pobili Apolonjusza, wodza Demetrjusza, i zdobyli wszystkie warowne miejsca w całem państwie z wyjątkiem warownego zamku Jerozolimskiego.

Po śmierci Balasa udało się Jonathanowi pozyskać sobie Demetrjusza, przyszedłszy mu w pomoc z 3,000 ludzi i ocaliwszy mu w powstaniu w Antijochii tron i życie. Demetrjusz obowiązał się wydać Izraelitom warowny zamek Jerozolimy, ale nie dotrzymał przyrzeczenia. Wtedy Jonathan przeszedł

na stronę Tryfona, który ogłosił królem Antijocha Theosa, młodego syna Balasa, i poddał mu cały kraj po obu stronach Jordanu. Tryfon, sądząc, że mu Jonathan już w niczem nie może być użytecznym, zwabił go do Ptolemais i tam go zamordował.

18. **Szymon Arcykapłan i Książe** (142—135).

Nadzieje opanowania Judei, dzięki odwadze i waleczności Szymona, zawiodły Tryfona. Obsadziwszy wojskiem najważniejsze punkta, Szymon udaremnił jego natarcia i zmusił załogę syryjską do zdania grodu, do którego 13 miesiąca Ijar (141) wjazd tryumfalny uroczyście odbył. Wznowił przymierze z rzymianami, zawarł pokój z Demetrjuszem i, nie troszcząc się o spór Tryfona z tym ostatnim, zwrócił całą swą działalność na sprawy wewnętrzne, wznosił i ufortyfikował twierdze, zreformował wojska, mając ciągle pokój i bezpieczeństwo kraju na celu, opiekował się rolnictwem, przykładał do rozszerzenia handlu, zamieniwszy Joppe w port wolny. Wdzięczny lud przyznał mu na uroczystem zebraniu (18 Elul 140) dziedziczną godność arcykapłana i księcia. Syn jego Jan (Jochanan) jeszcze w młodości odznaczył się męztwem, odparłszy szczęśliwie napad Antijocha Fidetesa, brata Demetrjusza.

Lecz i Szymonowi przeznaczonem było umrzeć śmiercią nienaturalną. Zięć jego Ptolomeusz, pragnąc zawładnąć berłem, zamordował go w twierdzy Dok przy Jericho (135) i już był wyprawił najętych skrycie oprawców, aby podobny los przygotować i Janowi, kiedy ten, wcześnie ostrzeżony, wszedł do Jerozolimy, gdzie niezwłocznie uznanym został następcą Szymona.

19. **Izraelici w Egipcie.**

Wszystkie burze, które przeszły nad głowami żydów palestyńskich, nie dotknęły prawie mieszkających w Egipcie. Tu zbliżenie się do greków nie stawało im na zawadzie, jak to miało miejsce w pierwotnej siedzibie Judaizmu. Egipscy Izra-

elici, szczególniéj w bardzo licznie przez nich zabudnionéj Aleksandryi, brali czynny udział nietylko w handlu i przemyśle krajowym, ale nadto pilnie się zajmowali greckiemi naukami i nie bez chwały mieszczą się w rzędzie współczesnych greckich autorów. Tłumaczenie Pisma świętego na język grecki obeznało z niem i świat pogański. Zasłużyli się oni także i u książąt egipskich wiernością i walecznością w częstych wyprawach wojennych.

20. **Kościoł Onijasza** (160).

Syn i imiennik arcykapłana Onijasza III-go uszedł do Egiptu, aby nie podlegać gwałtom Syryjczyków. Wstąpił tam do wojska i miał sposobność oddania królowi ważnych usług, za które uzyskał od Filometra (160) pozwolenie wzniesienia w okolicach Heliopolu (w Biblii: On), na północo-wschodzie od Memfis, świątyni, nie tyle zewnątrz ile wewnątrz mającéj podobieństwo z Jerozolimską, w któréj kapłani i lewici również funkcjonować mieli. Król na potrzeby téj świątyni przeznaczył znaczne dochody. Wkrótce wiele do niego przyłączyło się osad. Ta świątynia, która zresztą niewielką sobie pozyskała wziętość, o trzy lata przetrwała Jerozolimską.

PERJOD DRUGI.

Izraelici pod własnymi władcami.

A) Hasmonejczykowie.

21. **Jan (Jochanan) Hirkan** (135—106).

Antijochus Sidetes niszczył kraj, ciemiężył Jerozolimę, nałożył na Izraelitów ogromny haracz i rozkazał im znieść szczyty murów Jerozolimskich (133). Po śmierci Antijocha wybuchły w Syrji niezgody o tron, w skutek których przedstawiło się Janowi Hirkanowi z Hasmonejczyków wolne pole

do działania. Hirkan podbił prowincje wschodnie Jordanu, zburzył miasto Sichem i wzniesiony na górze Geryzym kościół Samarytański (120). Pokonał Edomitów i zmusił ich do przyjęcia Judaizmu, odzyskał Gezer i Joppe, którego port był źródłem wielkich dochodów. Od Rzymian otrzymał uznanie i zatwierdzenie zdobytych miejscowości, które podniosły państwo do wielkości wyrównywającéj czasom Dawidowym i Salomonowym. Powtórna wojna położyła koniec Samarytanom: zmuszono ich do poddania się i obrócono w perzynę stolicę ich Samarję.

22. **Stronnictwa ludowe. Faryzeusze i Sadduceusze.**

Szczęście, tak stale sprzyjające Hirkanowi na pociechę wszystkich jego poddanych, nagle przerwanem zostało przy końcu jego panowania. Przyczyną tego były stronnictwa, które w dawniejszym już czasie powstały, a teraz bardziéj się uwydatniły. Były to dwie sekty bardziéj z nazwy niż z istoty znane: Faryzeusze i Sadduceusze. Pierwsza wzięła początek z tak zwanych Sofferym (uczonych), zajmowała się rozwinięciem praw i przepisów religji, ścisle je przestrzegając, położyła podstawę Talmudu i całego Rabinizmu. Sadduceusze, pochodzący z arystokracji, nie chcąc się ścieśniać podaniami, ani stosować do wszystkich zakazów religijnych, odrzucali naukę o czekającej pobożnych nagrodzie w wieczności. Motywy pierwiastkowo czysto religijne, które obie te sekty dzieliły, ustąpić potém musiały motywom politycznym. Essejusze tworzyli bractwa w rodzaju egipskich Terapeuszów. Rządzili się przyswojonemi sobie prawidłami, z których najgłówniejsze były: własność ogólna, strawa ogólna; po części nie zawierali związków małżeńskich. Talmud wspomina o sekcie Bajthoseów, która, podług innych, ma stanowić jednę i tęż samą z Essejczykami.

23. **Poróżnienie Jana Hirkana z Faryzeuszami.— Śmierć jego** (106).

Na wielkiéj uczcie, danéj przez Hirkana, pewien uczony Faryzeusz ośmielił się otwarcie powiedzieć, że Hirkan powinien poprzestać na koronie królewskiéj, a godność arcykapłana zdać na kogoś innego, ponieważ matka jego w Modyim przez czas niejaki trzymaną była w niewoli u Syryjczyków. Po wyprawodzonem śledztwie, na którem tego dowieść nie można było, obrażony do najwyższego stopnia król zerwał z Faryzeuszami, których dotąd był zwolennikiem, przechylił się na stronę Sadduceuszów, i ci odtąd najważniejsze w kraju zajmowali stanowiska. Lud bardziéj przychylny Faryzeuszom zaczął okazywać swoje niezadowolenie. Jan Hirkan umarł (106), zyskawszy sobie trzydziestoletniem panowaniem cześć i sławę. Zostawił po sobie pięciu synów: Judę Arystobula, Antygona, Aleksandra i Absalona; imię piątego nieznane. Żonie pozostawił rządy państwa, a starszemu synowi godność arcykapłańską.

24. **Juda Arystobul** (106—105). **Aleksander Jannai** (105—79).

Pierwszym czynem Arystobula było usunięcie matki od rządów i wtrącenie jéj wraz z trzema braćmi swymi do więzienia, gdzie miała być umorzoną głodem. Następnie przyjął tytuł króla, a powziąwszy fałszywe podejrzenie przeciwko swemu bratu Antygonowi, który mu towarzyszył w szczęśliwéj wyprawie przeciwko Iturejczykom (w Palestynie północno-wschodniéj), skazał go na śmierć; sam zaś umarł w drugim roku panowania (105).

Aleksander Jannai (Joahanan), który po nim wstąpił na tron, lubił roskosze. Miał charakter gwałtowny, wojowniczy, okrutny; był przychylny Sadduceuszom i starał się o rozszerzenie granic państwa. Doznał wprawdzie niektorych strat, gdy do Palestyny wkroczył Ptolomeusz Lathuros, ale zdobył między innemi Gadarę, znakomite miasto handlowe, i ważne portowe miasto Gaca. Lud go nienawidził, i gdy jednego razu okazał to jawnie, obrzucając rajskiemi jabłkami króla, spra-

wiającego czynności arcykapłana, ten kazał zmasakrować do 6,000 ludzi.

Po niejakim czasie gdy wyprawa przedsięwzięta przeciwko Arabom nie powiodła się, Jerozolimianie powstali przeciwko niemu i wojna domowa trwała przeszło 6 lat. Nakoniec udało się królowi strasznem okrucieństwem bunt uśmierzyć, lud poskromić i uspokoiwszy kraj własny, przez szczęśliwe wojny granice jego rozszerzyć. Przyjęto potém zwycięzcę z wszelkiemi oznakami czci i poważania.

Po trzechletniéj chorobie umarł, nie dożywszy lat 50. Przed śmiercią radził żonie swojéj Salomei i dzieciom trzymać się Faryzeuszów.

25. **Salomeja** (79—70), **Hirkan i Arystobul.**

Salomea Aleksandra rządziła państwem oględnie i szczęśliwie. Hirkanowi, który był słabowitym, oddała arcykapłaństwo, Arystobula zaś, który był chciwym sławy młodzieńcem, żywego usposobienia, trzymała zdala od rządu, a stosownie do rad męża połączyła się z Faryzeuszami. Lecz upośledzeni i po części prześladowani Sadduceusze obrali sobie Arystobula, któremu się udało zebrać wojsko i zająć wiele twierdz w kraju. Po śmierci królowéj wybuchła wojna między braćmi: Hirkanem i Arystobulem, z których pierwszy, zwyciężony przy Jericho, Arystobulowi odstąpić musiał władzę, sam zaś odtąd wiód życie prywatne w Jerozolimie.

26. **Antipater Idumejczyk. Pompejusz w Jerozolimie** (63).

Kiedy spokojnie usposobiony Hirkan poprzestał na tym układzie, chciwy sławy i zaszczytów, czynny i podstępnie działający Antipater Idumejczyk, omylony w swych nadziejach, opartych na przyjaźni Hirkana, nie przestawał go podburzać, dopóki się nie wymknął potajemnie z Jerozolimy w celu wyjednania sobie pomocy Aretasa, króla Arabji, któremu w zamian zapewnił ustępstwo niektórych prowincyj. Aretas przychylił się do jego prośby, zwyciężył rzeczywiście Arystobula i zamknął go w Jerozolimie, która mężny stawiała opór, cho-

ciaż lud, podburzony przez Faryzeuszow, przeciwnym był Arystobulowi.

Wódz rzymski Pompejusz prowadził w owym czasie (64) wojnę z Tygranem, królem Armenji; do jego wodza więc Scaurusa obaj bracia wyprawili poselstwa. Sprawa ich rozstrzygniętą została na korzyść Arystobula, który potém zwyciężył Aretasa. Wkrótce potém sam Pompejusz przybył do Damaszku, gdzie oprócz pełnomocników obu braci stanęla przed nim deputacja ludu, która go prosiła o zupełne zniesienie królestwa. Pompejusz odroczył decyzję; Arystobul, przeczuwając, że ta niekorzystnie dla niego wypadnie, opuścił Damaszek, nie czekając skutku. Oburzony Pompejusz ruszył przez Jericho na Jerozolimę, która po trzechmiesięcznéj bohaterskiej obronie w końcu się poddać musiała (63). Pompejusz wszedł do Przenajświętszego Przybytku, lecz skarbów nie tknął. Skarcił powstańcow, mianował Hirkana Arcykapłanem i księciem, nie nadawszy mu jednak tytułu krola, zburzył mury Jerozolimy i zostawił Judei te tylko prowincje, z których się składała przed wojnami Machabeuszów. Antipater zarządzał krajem w miejsce niedołężnego Hirkana.

27. Dalsze niepokoje wewnątrz kraju.

Arystobul z dwoma synami Aleksandrem i Antygonem uprowadzeni zostali do Rzymu; w drodze Aleksander zdołał ujść do Judei, gdzie zebrał wojsko, stanął do walki, ale praetor Gabinjusz zmusił zamkniętego w twierdzy Aleksandrion do poddania się. Aby tamować wpływ stolicy na cały kraj, Rzymianie podzielili go na 5 okręgów, z których każdy miał oddzielne prawa: 1) Jerozolima, 2) Jericho, 3) Sephoris, 4) Amatus, 5) Gadara. Hirkan pozostał tylko arcykapłanem. Arystobul z Antygonem uszli także z Rzymu. Zebrawszy swoich stronników, bronił się mężnie, ale widząc nadaremne swe usiłowania, schronił się do Perei, gdzie ujętym i znowu do Rzymu odstawionym został.

Kiedy Gabinjusz (56) wyruszył na Egipt, wybuchło znowu powstanie, którego przewódzcą był Aleksander. Wielu Rzymian schroniło się na górę Garyzym i tam straciło życie. Po-

mścił ich krwawo Pompejusz po powrocie z Egiptu, zadawszy spiskowym ostateczną klęskę przy górze Tabor. Tu Antipater znalazł znowu sposobność przysłużenia się Rzymianom.

Za Triumvirata Krassusa, Cezara i Pompejusza, pierwszy, będąc namiestnikiem Syrji, do którój i Judea zaliczoną została, zabrał ogromne skarby świątyni Jerozolimskiéj. Lecz Partowie okropną zadali mu klęskę, a spiskowi, uważając tę porę za najstosowniejszą, zebrali wojsko pod dowództwem Pitolasa; zwyciężeni przez Kassjusza przy Tarichei, sprzedani zostali w znacznej liczbie w niewolę (52).

28. Juljusz Cezar.

Raz jeszcze zabłysł promyk nadziei dla Arystobula, kiedy wynikła niezgoda między Pompejuszem a Cezarem; ostatni bowiem dał mu dwa legiony, aby podbił Syrję wraz z Judeą. Lecz Arystobuł wkrótce umarł, jak utrzymują niektórzy, zażywszy trucizny; syn jego Aleksander został ściętym na rozkaz Pompejusza. Po uznaniu jedynowładztwa Cezara, Antipaterowi udało się pozyskać sobie jego względy, zaopatrzywszy wojsko posiłkowe, które Mitrydates mu prowadził, kiedy w Egipcie z niedostateczną siłą w krytycznem znajdował się położeniu, we wszystko co mu było potrzebne i pospieszywszy mu na pomoc sam z 3,000 wybranych rycerzy. Napróżno Antygon się starał o audjencję u Cezara, Hirkan utrzymał się przy godności arcykapłana, Antipater zaś obdarzony prawami obywatelstwa rzymskiego, uwolniony wraz z całą rodziną na zawsze od podatków, został, przy zniesieniu okręgów, Rządcą całéj Judei, Galilei i Samarji. Cezar przytem w różny sposob okazał się wdzięcznym i przychylnym Alekandryjskim i Palestyńskim żydom, tak że żal ich po jego zamordowaniu był szczerym. Mieli za jego panowania swobodę obserwowania przepisów religijnych i byli uwolnieni od służby wojskowéj, ze względu na sobotę.

29. Herodes syn Antipatera.

Antipater tedy zarządzał krajem władzą prawie królewską, poruczył starszemu swemu synowi, Phazaelowi, zarząd

Jerozolimy i okolic, a młodszemu Herodosowi oddał Galileę. Ten pozyskał sobie przychylność Rzymian, ale naruszył prawa Synedrium (72 starców na czele spraw państwa stojących) Jerozolimskiego, wydając i wykonywając samowolnie wyroki śmierci. Wezwany przez Hirkana, stanął przed Synedrium nie jako oskarżony, ale przyodziany w purpurę i otoczony orszakiem zbrojnych. Sędziowie, którym miał zdać sprawę z swego postępowania, stracili odwagę; jeden tylko rabi Szemaja, sędziwy starzec, zachował godność członka Najwyższego Sądu. Lecz Hirkan w obawie krwawych scen zaniechał tę sprawę. Herodes udał się do Damaszku, gdzie bardzo dobrze przyjętym został przez Sextusa Cezara, Rządcę Rzymskiego.

Ułagodzony przez ojca i brata, dał się zaledwie powściągnąć od gwałtownych kroków względem Hirkana.

Po zamordowaniu Cezara (44), Kassjusz nałożył ogromną kontrybucję, którą Antipater z synami starali się ściągnąć w najgwałtowniejszy sposób, co im zjednało przychylność rzymian, ale zarazem ściągnęło na nich nienawiść spółwyznawców. Tymczasem nieprzyjazne rzymianom stronnictwo nie pozostało bezczynnem. Niejakiś Malich otruł Antipatera, który mu wiele dobrodziejstw wyświadczył. Herodes zwabił mordercę do Tyru, gdzie żołnierze Kassjusza go zabili. Rokosz, który wybuchnął, po oddaleniu się Kassjusza, z małym trudem przytłumionym został przez Herodesa i Fazaela. Herodes zaślubił Marjamnę, wnuczkę Arystobula, córkę Aleksandra.

30. Koniec panowania Hasmaneuszów.

Jeszcze żył Antygon, syn Arystobula, który raz jeszcze miał stanąć na przeszkodzie usiłowaniom chciwego zaszczytów Herodesa. Po bitwie pod Philippi (42) Antonjusz przybył do Palestyny, ale usposobiony zupełnie na korzyść Herodesa i Fazaela, przeciwników, chcących się na nich użalać, gromadami zabić kazał. Po jego odjeździe, Partowie nęceni przyrzeczeniem 1,000 talentów i 800 pięknych dziewic, wkroczyli do kraju (30), weszli do Jerozolimy i zabrali Hirkana i Fazaela w niewolę. Ostatni w więzieniu sam się pozbawił życia, pierwszemu zaś Antygon rozkazał obciąć uszy, aby go uczynić nie-

zdolnym do pełnienia obowiązków arcykapłana, i odwieźć do Partji. Herodes wtedy widział się zmuszonym szukać schronienia w twierdzy Mazada na południe morza Martwego. Stąd pośpieszył do Arabji; lecz nie otrzymawszy pomocy, o którą prosił Malchosa, udał się na Egipt do Rzymu i po krótkim czasie ogłoszonym został królem Judei, kiedy jednocześnie Antygona uznano nieprzyjacielem Rzymu. Herodes powrócił (39) z ogromną siłą do Palestyny, gdzie przez prawie 3 lata toczyć musiał wojnę, nim zdołał, przy pomocy rzymskich legionów, pokonać swego przeciwnika. Wojna była zacięta i z wielką srogością prowadzona. W lecie 37 r. rozpoczęło się oblężenie Jerozolimy, która mężny stawiała upór. W końcu uległa, poddawszy się tego samego dnia, w którym 26 lat temu Pompejusz ją zdobył. Antygon, na żądanie Herodesa, z rozkazu rzymskiego wodza Marka Antonjusza straconym został. Mścił się Herodes także na uczonych stronnikach Antygona i wielu z nich na śmierć skazał. Z domu Hasmoneuszów pozostał tylko jeszcze stary Hirkan i młody Arystobul, brat Marjamny, którą Herodes w czasie wojny zaślubił.

B) Herodejczycy.

31. **Herodes I, Król Judei** (37—4).

Temi samemi gwałtownemi środkami, które go doprowadziły do zasiadania na tronie, starał się później Herodes na nim utrzymać. Pomimo niezaprzeczonych zdolności, wielkiéj zręczności i przenikliwości, mimo nieutrudzonéj swéj działalności dla dobra kraju i pożądanego przez lud pokoju, nie mógł go osiągnąć ani dla siebie, ani dla swéj rodziny, ani dla swych poddanych; często wpadał w gniew zapamiętały przeciwko najmilszym osobom i musiał ciągle się ubiegać o łaski rzymskich władców. Nie udało mu się także w ciągu 34-letniego panowania utrwalić swą dynastję. Nie przebaczano mu jego pochodzenia, które nie sięgało starożytnych znakomitości Izraelskich; napróżno kazał znieść drzewa genealogiczne, i to do celu nie doprowadziło. Nieustannie go także niepokoiło życie, nie tyle starego Hirkana, ile młodego Arystobula. Godność Arcy-

kapłana powierzył pewnemu Ananelowi, lecz za naleganiem świekry swojéj Aleksandry i ze względu na życzenie Antonjusza, zamianował w jego miejsce Arystobula, którego potem podstępnie zamordować kazał. Udało mu się wprawdzie usprawiedliwić przed Antonjuszem, ale zdawał się być niepewnym swojéj świekry i własnéj żony. Jego siostra Salomea starała się to podejrzenie podsycać.

Kiedy po bitwie pod Actium (31) Antoniusz stracił władzę, można było przewidzieć upadek Herodesa. Przedewszystkiem więc Herodes skazał na śmierć Hirkana i powierzywszy bratu Ferorasowi rządy państwa, pospieszył do Oktawiana celem zapewnienia sobie jego łaski. Po powrocie dał się uwieść intrygom siostry swojéj, która mu podejrzaną uczyniła wierność jego małżonki, Marjamny. Skazał ją na śmierć, lecz z żalu zapadł w niebezpieczną chorobę i głęboką melancholję, która tylko chwilami odstępowała srożącego się ciągle przeciwko najbardziej dystyngowanym osobom. Ofiarą gniewu jego padły: Aleksandra, jego teścia, synowie Baby, jednego z znakomitych potomków Hasmoneuszowych, i sługa jego Kostabar Idumejczyk.

32. Wzniesienie świątyni przez Herodesa.

Zaprowadzenie publicznych igrzysk i walki zwierząt w Jerozolimie, równie jak budowa teatru, powiększyły jeszcze nienawiść, którą przejęci oddawna odrazą do tych pogańskich zwyczajow poddani oddychali ku Herodosowi. Uknuty przeciwko niemu spisek odkrytym został i dał powód do nowych tortur i wyroków śmierci; spowodował także obwarowanie zamków Jerozolimskich i innych miejsc w kraju. Wiele kosztowało urządzenie przystani w Cezarei, która się stała jednem z pierwszorzędnych miast państwa.

Cały szereg nieszczęść, które (24) kraj dotknęły, a mianowicie: susza, głód i morowe powietrze, dały zresztą Herodesowi sposobność okazania się hojnym względem cierpiących poddanych, których wdzięczność przez to sobie pozyskał. Szczególniej mu zjednała ich przychylność budowa kościoła, przy któréj się starał w niczem nie zbaczać z prawideł przepi-

sanych przez nauczycieli zakonu i kapłanów. Półtora roku trwała jéj budowa, a uroczystość jej ukończenia obchodzono wspaniale. Przyległe przysionki kosztowały ośm lat pracy, nic nie szczędzono, aby je umieścić w rzędzie najwspanialszych dzieł ówczesnéj struktury. Niemniéj kunsztownym i okazałym był pałac, który Herodes dla siebie wystawił. Nad grobami Dawida i Salomona kazał wznieść pomniki.

U Augusta i Agryppy stał w takich łaskach, że nietylko mu podarowali prowincje północno-wschodnie po lewéj stronie Jordanu, ale jeszcze, za wstawieniem się jego, przyrzekli utrzymać przywileje Izraelitów przebywających między poganami. Mógł się zatem Herodes pochlubić staraniem podjętem dla Izraelitów zamieszkałych na całéj kuli ziemskiéj i panowanie jego zdawało się być błogosławionem, kiedy wypadki w własnéj rodzinie obudziły całą jego dzikość i zasępiły jego ducha.

33. Śmierć Herodesa (4).

Trzej synowie Herodesa i Marjamny odebrali wychowanie w Rzymie. Jeden z nich tamże umarł, pozostałych zaś: Arystobula i Aleksandra sprowadził ojciec do siebie. Lecz wkrótce podszepty Salomei i Antipatra, starszego syna Herodesa z innego małżeństwa, nasunęły mu podejrzenie, że ci dwaj synowie zamyślają pomścić na nim śmierć matki. Po długich intrygach i wielokrotnych oskarżeniach skazał nakoniec obu na śmierć.—Ośm żon pojął jeszcze Herodes po śmierci Marjamny; jednego z teściów swoich, kapłana Szymona mianował arcykapłanem. Na śledztwie odbytem z powodu śmierci jego brata Ferorasa wykryło się, że Antipater przysłał mu trucizny dla króla; podejrzenie to tak było uzasadnione, że ojciec go zawezwał z Rzymu, stawił przed sąd i oczekiwał tylko od Augusta zatwierdzenia zapadłego na nim wyroku śmierci, aby go wykonać. Tymczasem Herodes zachorował, był jednak dość silnym, aby przytłumić objawiające się niepokoje. Więzienia napełniły się Faryzeuszami. Wkrótce choroba jego silnie się wzmogła i Herodes widział się blizkim śmierci. Nie powstrzymało go to bynajmniéj od wykonania wyroku na synie swoim An-

tipatrze, i polecić Salomei i jej mężowi, aby po śmierci jego kazali zabić uwięzionych Faryzeuszów. W 4-m roku przed nową erą Herodes zakończył czynne swe życie.

34. Archelausz. Herodes Antipas, Philippus.

Herodes w testamencie swoim rozdzielił władzę między Archelausza, Herodesa Antipas i Filipa. Pierwszy miał otrzymać główną część kraju z tytułem króla; Herodes Antipas: tetrarchię Galilei i Perei, a Filip: północno-wschodnie prowincje. Salomeja zaś, która uwolniła uwięzionych Faryzeuszów, otrzymała małą prowincję w stronie południowo-zachodniéj. Wkrótce nieporozumienia zmusiły całą prawie rodzinę Herodesa pospieszyć do Rzymu celem odwołania się do decyzji Augusta. Tymczasem pod ich nieobecność w Palestynie srożyła się wojna domowa i ogólne zamięszanie, które rzymscy wodzowie Sabinus i Varas z trudnością przytłumić zdołali. Przewódcy pojedyńczych band, dobiwszy się władzy, po wielkich dopiero usiłowaniach pokonać się dali. August zatwierdził testament Herodesa, z tą tylko zmianą, że Archelausz miał poprzestać na tytule Etnarchy (Namiestnika). Zaniesione przeciwko niemu zbyt często uzasadnione zażalenia pozbawiły go i téj godności. Judea i Samarja wcielone zostały do Rzymu (6 r. nowéj ery). Filip rządził w swojéj Tetrarchii sprawiedliwie i oględnie przez lat 37; przebudował przy źródle Jordanu miasto Paneas i nazwał je Cezareą. (Philippi. 34 nowéj ery). Tak on jak przyrodni jego brat Antipas, który między innemi założył miasto Tiberias, umarli bezdzietnie.

35. Judea jako prowincja Rzymska.

Jerozolima i Samarja z przynależnemi do nich prowincjami stały bezpośrednio pod władzą Rzymian, to jest prokuratorów (rządców) zależnych od prokonsulów rządzących w Syrji. Zarząd Jerozolimy był odrębnym od zarządu Samarji. Rezydencją prokuratora była zwykle Cezarea nad

morzem. Służyło mu prawo stanowienia o życiu lub śmierci; mianował i składał z godności arcykapłanów i dygnitarzy; administracją zaś zarządzały sądy izraelskie stopniowo aż do Synedrium. Częste zachodziły skargi na ciężar podatków; uważano dzierżawców i celników za bezsumiennych. Powstanie, przez Judę Gaulonejczyka podniesione, przytłumionem zostało w zarodzie. Z prokuratorów najbardziéj znani byli: Walerjusz Gratus i Pontus Pilatus. Ostatni z powodu swéj gwałtowności i chciwości był powszechnie nienawidzonym, a w końcu sam sobie śmierć zadał. Z jego to rozkazu Chrystus ukrzyżowanym został.

36. Stan religijny i literacki Palestyny.

Pod naciskiem politycznych zamieszek instytucje religijne nic nie ucierpiały, rozwinęły się owszem coraz bardziéj. Rozwinął się kult w licznych synagogach. Do odczytów z pięcioksięgu, regularnie odbywanych, dodano jeszcze ustępy z proroków (Haftora). Pod panowaniem Syryjczyków język hebrajski w potocznéj mowie zaczął ustępować miejsca aramejskiemu; odczyty z Pisma świętego były objaśniane tłumaczeniem aramejskiem (Targum). Ukształcona klasa rozmawiała po grecku. Język hebrajski był językiem uczonych, a przybrawszy coraz więcéj wyrażeń cudzoziemskich, jako to: aramejskich, greckich i łacińskich, wytworzył z siebie to, co nazywamy nowo-hebrajskim czyli rabinicznym. Objaśnienie pięcioksięgu w sposób tradycyjny różne przybierało kształty, wytworzyły się: Halacha (norma prawa) i Hagada (objaśnienie obyczajowe, historyczne i t. p.). Cała tedy oświata w Palestynie ograniczała się na przedmiotach religijnych, innych nauk tam nie znano. Lud wierzył w duchy i czary; szarlatany, cudotwórcy zjawiali się tu i owdzie, leczyli chorych, zajmowali się exorcyzmem. Pomiędzy dziejopisami pierwsze zajmował miejsce Mikołaj z Damasku, sekretarz Herodesa.

37. Żydzi w Egipcie.

Ludność izraelska w Egipcie wynosiła około miliona, a składała się po większéj części z rzemieślników i kupców. W Aleksandrji długo się starali o równouprawnienie z grekami i w końcu je otrzymali. Wystawili liczne synagogi, tworzyli gminy, którym przewodniczyli Geronci (senatorowie), Archontowie (zwierzchnicy) ze wspólnym naczelnikiem, *Alabarchą* zwanym. Niektórzy przesiedlili się z Egiptu na zachód, szczególniéj do Grenei. Czasami małe utarczki miewały miejsce między grekami a żydami, a za panowania Kajusa Kaliguli przyszło między nimi do bitwy, która omal nie doszła do rozboju ulicznego, za to, że żydzi odmówili pomieszczenia w swéj synagodze posągu tego monarchy. Za ustnem i piśmiennem wstawieniem się Agryppy, Kaligula, który chciał, aby mu cześć boską oddawano, odstąpił od tego żądania, ale wkrótce znowu nastawać zaczął, i tylko śmierć położyła kres temu żądaniu.

38. Aleksandryjczykowie. Philo.

Żydzi egipscy byli wykształceni, ale za to mniéj obeznani z przepisami religji. Najwyższego szczytu żydowsko-aleksandryjskiego ukształcenia dosięgnął filozof Philo, urodzony na 20 lat przed nową erą z znakomitéj rodziny. Synowiec jego (podług niektórych—brat) Aleksander piastował dostojeństwo Alabarchy. Obok filozofji Platonicznéj, był on przejęty duchem Judaizmu. Dzieła jego, w greckim języku napisane, przedstawiają treść historji i etyki Judaizmu w sposób mistyczno-alegoryczny.

39. Agryppa I (37—44).

Rządy Tyberjusza i Kaliguli przeszły spokojnie dla żydów Palestyńskich. Oburzenie powstałe z powodu domagania się Kaliguli, aby posąg jego był pomieszczony w świąty-

ni, uciszyło się z jego śmiercią. Raz jeszcze Palestyna miała ujrzeć własnego króla na tronie. Agryppa, wnuk Herodesa I (syn Arystobula), który po awanturniczo i rozwiożle spędzonéj młodości otrzymał od Kaliguli przypadłości Filipa i Antypasa (39) wraz z tytułem królewskim, został na nowo zatwierdzonym przez Klaudjusza (41) królem całego państwa, przy odwołaniu rzymskich namiestników. Brat jego Herodes otrzymał także tytuł króla okręgu Chalcis przy Libanie. Łagodnością, hojnością i ścisłem pełnieniem przykazań boskich starał się Agryppa pozyskać miłość ludu. Odziedziczywszy po dziadku swoim zamiłowanie w architekturze i życiu wystawnem, obwiódł rozprzestrzenioną stolicę trzecim murem, którego jednak dokończyć nie mógł, ponieważ namiestnik Syryjski stawiał temu przeszkody. Panował tylko lat 7 i umarł w 54 roku życia po ciężkiéj chorobie, pozostawiwszy kilka córek i jedynego syna, siedmnastoletniego Agryppę, znajdującego się naówczas w Rzymie.

40. Agryppa II. Powstanie. Josephus Flavius.

Z powodu wczesnéj młodości Agryppy, Cesarz Klaudjusz, mimo danego zapewnienia, nie zdał na niego rządów królestwa, ale powierzył Judeę zarządowi prokuratorów. Pierwszym z nich był Kuspiusz Fadus; po nim nastąpił (47) Tyberjusz Aleksander, syn Alabarchy Aleksandra. Dopiero po śmierci Herodesa z Chalcis Agrypa otrzymał małe państewko, które późniéj się nieco rozszerzyło.

Historja ostatnich prokuratorów w ogóle jest pasmem uciemiężeń, ucisków i mniejszych lub większych zamieszek, które za czasów barbarzyńskiego prokuratora Gessjusza Florusa przeszły w formalne powstanie. Sam Agryppa widział się zmuszonym ujść z Jerozolimy, w któréj natenczas zacięte toczyły się spory między stronnictwami. Załogę rzymską w Jerozolimie wymordowano, pobito rzymskiego wodza Cestjusza Gallusa (66) i uorganizowano powstanie w całym kraju. Zarząd Galilei powierzonym został dziejopisowi Józefowi, z rodu kapłanów, synowi Mathathiasza, znanemu pod nazwą Flawiusza Józefa, który się urodził r. 37 nowéj ery. Chociaż sam

nie był za powstaniem, nie chciał jednak od swoich się odłączyć i rozwinął w przyjętych na siebie obowiązkach wielką działalność.

41. Wespazjan i Tytus.

Na widok srożącego się rokoszu Neron wysłał doświadczonego wodza Flawiusza Wespazjana z ogromnem wojskiem; syn zaś tego ostatniego, Tytus, dostarczył mu wojsk posiłkowych z Egiptu (66—67). Wespazjan wkroczył najprzód do Galilei; Seforys niezwłocznie mu się zdało; następnie oblegał Józefa w twierdzy Jotapata, uważanéj za niezdobytą, a którą rzymianie wprawdzie po wielkich wysileniach zdobyli. Sam Józef wpadł jako jeniec w moc Wespazjana, który, za wstawieniem się Tytusa, łagodnie z nim się obszedł, a nawet go polubił. Ta okoliczność ściągnęła na Józefa podejrzenie spółwyznawców, którzy go uważali za odszczepieńca i zbiega. W krótkim czasie Wespazjan opanował cały kraj i miał już przystąpić do oblężenia Jerozolimy, kiedy go wezwano na tron Rzymski. Opuścił więc Palestynę, zostawiwszy kierunek oblężenia synowi swemu Tytusowi.

42. Oblężenie Jerozolimy. Zburzenie Świątyni (70).

W r. 70 nowéj ery Tytus stanął pod Jerozolimą. Silnie obwarowane miasto, przepełnione gotowem na śmierć i dobrze uzbrojonem rycerstwem, niszczyły stronnictwa, które między sobą niemniéj zaciętą niż z rzymianami toczyły wojnę. Zeloci (zapaleńcy) wezwali na pomoc Idumejczyków przeciwko umiarkowanym, i rozpoczęła się okropna rzeź wewnątrz miasta. Na kogo tylko padło podejrzenie, że myśli o poddaniu się, ten życiem przypłacał. Mimo strasznego głodu Jerozolimianie każdą stopę ziemi z nieporównanem bronili męstwem. Mszcząc się za poniesione straty, Tytus przed murami miasta rozkazał ukrzyżować setki jeńców, a niektórych odesłał do miasta z obciętemi rękoma. Tymczasem baszty jedna po dru-

giéj padały, warownia Antonia zdobytą została; ofiarowanie w świątyni przerwano dnia 17-o Tamuz; przy tem wszystkiem, wielokrotnie powtarzane wezwanie, aby się poddali, pozostało bez skutku. Długo jeszcze mury się opierały machinom oblężniczym, aż nakoniec 10-go Ab Rzymianie stanowcze odnieśli zwycięstwo nad Izraelitami, którzy się odważyli na rozpaczliwą wycieczkę. W tumulcie, jakiś rzymianin rzucił palącą się głownię do wnętrza świątyni, która zgorzała, jak mówią, wbrew woli Tytusa. Na zgliszczach jeszcze zacięta toczyła się walka, która się skończyła śmiercią zwyciężonych, a nawet tych, którzy się dobrowolnie poddali. Tytus rozkazał miasto i świątynię zrównać z poziomem. Trzy tylko wieże i mur po stronie zachodniéj pozostawiono. Na wzniesionych wówczas bramach tryumfalnych, któremi Tytus wracał, można i teraz jeszcze dostrzedz wzory zabranych sprzętów świątyni.

43. Zniesienie Państwa Izraelskiego.

Ostatnia twierdza Mazada zajęta jeszcze przez żydów, uległa (72), gdy załoga poprzednio wymordowała swe żony i dzieci, a potém się pozbawiła życia. Cały kraj po części rzymskiemu żołdactwu oddanym, po części pojedynczemi prowincjami sprzedanym został, niezliczoną ilość jeńców obrócono w niewolników. Dotychczasową daninę kościelną ściągnięto odtąd na rzecz cesarza. Agryppa strawił swoje bogactwa w Rzymie, a siostra jego przez długi przeciąg czasu była oblubienicą Tytusa. Józef otrzymał znaczne włości w Judei, a przytem roczną pensję. Przyjął nazwisko cesarskiego domu „Flaviusz.“ W Rzymie pisał swe historyczne dzieła w języku greckim; inne, które napisał w hebrajskim, zaginęły.

CZĘŚĆ III-cia.

Izraelici rozproszeni.

ROZDZIAŁ I.

Żydzi w państwie Rzymskiem aż do jego upadku.

44. Ogólny charakter czasu.

Znikł ostatni odblask samodzielności, znikła narodowość Izraelska. Ojczyzna przestała istnieć dla rozproszonych po całéj kuli ziemskiéj żydów; cała ich istność skoncentrowała się teraz na podtrzymywaniu i rozkrzewianiu religijnych idei; cała ich historja ogranicza się odtąd na służbie Bożéj i literaturze. Stronę polityczną tego narodu przedstawia tylko stanowisko, jakie im w różnych pojedynczych państwach naznaczano. Wypadków, któreby miały stanowić epokę dla tego ludu, żadnych nie było. Rozproszenie Izraelitów rozpoczęło się jeszcze przed zniesieniem państwa. Jeszcze za czasów przedtytusowych znajdowały się liczne osady izraelskie w miejscowościach nad Eufratem i Tygrysem w Azji mniejszéj, na północnych wybrzeżach Afryki, w Grecji i Włoszech. Około stu lat przed Tytusem zebrała się w Rzymie Gmina Izraelitów w bardzo znacznéj ilości i wielki tamże wpływ wywierała. W owem stuleciu religja żydowska bardzo wielu znalazła zwolenników pomiędzy poganami.

45. Stan ich po zniesieniu państwa.

W okropnem położeniu, w jakiem Izraelici naówczas się znajdowali, byli tacy mężowie, którzy, nie oddając się rozpaczy, starali się, o ile można było, podnieść przymioty duchowe. Jochanan ben Zakai, po śmierci prawnuka Hilela, Szymona b. Gamliela, poległego w boju, objął przewództwo nad Synedrium, założonem z pozwolenia Rzymian w Jabne (Jamnia), i

wydał rozmaite rozporządzenia, do ducha czasu zastosowane. W ogóle zrzeczono się polityki, koncentrując wszystkie swe działania na rozwinięciu przepisów tradycyjnych. Zebranie ustnych podań nazwano Myszna, piśmienne zaś przykazania— Mykra. Uczeni, znawcy Myszny, nosili nazwę „Tannaim.“ Do tych należał Szymon Sprawiedliwy. Z pokaźnej liczby uczni Jochanana b. Zakai najbardziéj się odznaczali: Eliazar b. Arach. Eliazar b. Hirkanos, Jose Hakohen, Simon b. Nethanel i Josua b. Chananja.

46. **Gamliel II-gi w Jabnie. Aquila** (90).

Po zmarłym Jochananie b. Zakai nastąpił Gamliel II-gi, syn Szymona, dla odróżnienia od Gamliela I-go, Gamlielem z Jabny zwany. Był miłośnikiem greckiego języka, na który za jego czasów, za approbacją dwóch ówczesnych uczonych: Eliazara b. Hirkanos i Jozuego kapłana, Pismo święte powtórnie przetłumaczonem zostało, przez poganina, który przeszedł na Judaizm, a którego żydzi zamiast Aquila Onkelosem nazwali. Przetłumaczył on także na język aramejski pięcioksiąg i to tłumaczenie przechowało się pod nazwą *Targum Onkelos;* tłumaczenie zaś jerozolimskie na tenże język nazywają *Targum Jeruszalmi.*

47. **Akiba i jego współcześni** (120).

W generacji, która nastąpiła po opisanéj, może zwrócić naszą uwagę tylko Akiba b. Josef; spędziwszy swą młodość w grubéj ciemnocie, śród nizkiéj warstwy społeczeństwa, zdołał się wznieść do najwyższéj powagi swego czasu i za pomocą właściwéj mu metody wielki wywarł wpływ na rozwój halachycznych nauk. Położył podstawę do uporządkowania Myszny. Pomagali mu w téj pracy R. Tarfon, R. Izmael. Eliazar, Jose Galilejczyk, Chananja b. Teradjon, Elisza b. Abuja (po przejściu do poganizmu *Acher* zwany). Oprócz znamienitych palestyńskich zakładów naukowych, istniały jeszcze dwa

na wschodzie, gdzie nauki religijne obszernie wykładano: w Nizybis i Nehardea. W pierwszym wykładał R. Juda b. Betera, w ostatnim R. Nehemiasz z Bet-Dli.

48. **Bar-Kochba** (132).

Rozdwojenie żydów z grekami wywoływało na wybrzeżach północno-afrykańskich częste powstania, które się szerzyły aż do Cypru, krwawe za sobą pociągając skutki. Wyprawa Trajana (114) przeciwko Partom i znajdującym się w ich liczbie wielu żydom spowodowała w Palestynie niepokoje, które Quictus, wódz Rzymski, przytłumił.

Za panowania Adrjana (117—138) ucisk i nadzwyczajne uciemiężenie pobudziło żydów do ogólnego powstania, w którem, jak utrzymują niektórzy, R. Akiba brał czynny udział. Wtenczas zabłysła na chwilę nadzieja przywrócenia żydom niezależności. Utalentowany awanturnik, Bar-Kochba, wydający się za Messjasza, stanął na czele wojowników. Po odbytych szczęśliwie pierwszych kampanjach los wojny się odwrócił na korzyść Rzymian. Bar-Kochba widział się zmuszonym szukać schronienia w Betterze i po rozpaczliwéj obronie żdać się, co położyło koniec powstaniu ze strasznym krwi rozlewem. Adrjan całą swą wściekłość wywarł najgłówniéj na uczonych, którzy (między nimi Akiba i Chananjasz b. Teradjon) śmierć męczeńską ponieśli. Niektórzy zdołali ujść lub ukryć się w podziemnych pieczarach. Adrjan chwycił się najsurowszych środków, aby zniweczyć narodowość Izraelską. Rozkazał pługiem zaorać górę Syjonu, Jerozolimę nazwał „Aelia Capitolina" i najsurowiéj wzbronił żydom dostępu do tegoż miasta, które zamienił w pogańskie.

49. **Żydzi za Antoninów** (138).

Gdy Marek Antoniusz Pius objął rządy państwa, zniósł, a przynajmniéj złagodził surowy zakaz zajmowania się naukami religijnemi. Powrócili wtedy i zeszli się w Usza rozpierz-

chli uczniowie R. Akiby, a między nimi: przenikliwy, wierny swéj religji Mejer, uczeń apostaty Achera; Simon b. Jochai; Jose b. Chalafta. Szymon III syn Gamliela, nie tyle ze względu na erudycję, ile na jego pochodzenie, wybranym został na Nassy'ego (patrjarchę). Jednakże i za Antoniusza Piusa, równie jak za Marka Aureliusza częste spiski wywołały uciemiężenia. Wyżéj wymienieni wraz z współczesnymi im uczonymi należeli do przedostatniego (czwartego z rzędu od zburzenia świątyni) pokolenia Tannai'ów i jako powagi najczęściéj w Myszníe ich wspominają. Jose b. Chalafta rozpoczął chronikę (p. n. *Seder Olam*), którą późniejsi opracowali i spisali. Niektórym z tych uczonych przypisują dzieła kabalistyczne, chociaż żaden z Tannai'ów piśmiennych dzieł po sobie nie zostawił.

50. **Juda Hanassi. Myszna** (190—220).

Siódmy Patrjarcha, R. Juda Hanassy (Hakadosz, święty) syn Szymona III-go, otoczył ród Hilela większym blaskiem, okrył większą sławą niż sześciu poprzednich tegoż rodu. Mieszkał w Tyberji, późniéj w Sephoris. Będąc wysokiego rodu, a do tego zamożny i odznaczający się erudycją, łatwo mógł przedsięwziąść zebranie i uporządkowanie Halachy i wyjednać jéj powszechne uznanie, jako prawdziwie autentycznéj Myszníe. Zniósłszy prawdopodobnie starą normę niespisywania ustnych podań religijnych, ułożył Mysznę w sześciu głównych działach, porządkami zwanych (Sedarym), obejmujących: 1. Zeraim (ustawy rolne), 2. Moed (świąteczne), 3. Naszym (małżeńskie), 4. Nezykin (cywilne i kryminalne), 5. Kodaszym (o ofiarach, rzezi i pokarmach), 6. Taharoth (przepisy o czystości). Juda spisał Mysznę w języku rabbinicznym czyli nowohebrajskim. Z zakończeniem Myszny ustali Tannaim. Po nich nastąpili Amoraim, którzy, dyskutując nad Myszną i objaśniając ją, ułożyli Talmud, nadawszy mu tytuł *Gemary*.

51. **Następcy R. Judy Hanassy** (219—280).

Za następców R. Judy, po którym syn jego Gamliel III, a po nim Juda II obranymi zostali, blask patrjarchatu znacznie przyćmionym został. Ci bowiem nie zrównali mu ani pod względem erudycji, ani pod względem obyczajów, doprowadzonych u niego do najwyższego stopnia czystości. Do osłabienia Patrjarchatu przyczyniła się także i ta okoliczność, że Rab, jeden z uczni Judy I-go, udał się do Babilonji, gdzie swoim wykładem i objaśnieniem Myszny nadał wzrost tamecznym szkołom. Zebrano dodatkowe Halachy, niezamieszczone w zbiorze R. Judy Hanassy i ułożono je pod nazwą *Tosefta* lub *Berajtha*. Ułożony zaś z materjału Halachy rodzaj komentarzy do Pentateucha nazwano: *Mechiltha, Syfry, Syfrah*. W owym czasie rozpoczęły się dyskuty nad Myszną i tych, którzy je prowadzili, nawano Amoraim.

52. **Talmud Jerozolimski. Hilel II-gi. Zniesienie Patrjarchatu.**

Dyskuty palestyńskich uczonych nad Myszną zebrane zostały na początku IV-go wieku pod nazwą Gemary (nauki tradycyjnéj.) Ta, razem z Myszną połączona, nazywa się Talmudem Jerozolimskim. Obejmuje 4 pierwsze działy, które głównie zebrali: Rab Ami i Rab Assi, Eliazar b. Pedath, Abbahu, Rab Chija i R. Szym b. Abba w Tyberji, którzy figurują jako najznakomitsi z Amorajów.

Patrjarcha Hilel II-gi (360) uwiecznił swą pamięć uporządkowaniem kalendarza. Rachuba bowiem czasu była poprzednio zadaniem Nassy'ego. Pierwszy dzień miesiąca ustanawiał się przez tegoż nie inaczéj, jak na zasadzie zeznania świadków, którzy naocznie widzieli nów, Hilel zaś podał prawidła, za pomocą których obliczyć można przypadanie nowiu, i ta zasada dotychczas u Izraelitów się utrzymała. Aby bowiem zrównać rok księżycowy mający dni 353, 354, 355 ze słonecznym, składającym się z dni 365, podzielono czas na cyklusy, to jest dziewiętnastolecia. W każdym cyklusie objęte są: 12 zwyczajnych po 12 miesięcy i 7 przestępnych lat po 13

miesięcy; temi są: rok 3-ci, 6, 8, 11, 14, 17 i 19. Od jednego nowiu do drugiego upływa dni 29 godzin 12 minut 44$^1/_{18}$. Miesiące przeto składają się kolejno z dni 29 lub 30. Dwa tylko miesiące: Marcheszwan i Kislew mogą być kolejne pełne lub oba składać się z 29 dni. Tym sposobem lata przestępne mogą się składać z 383, 384 lub 385 dni. Za Gamliela V-go patrjarchat zniesionym został.

53. Pierwsi Cesarze chrześciańscy.

Tymczasem Chrześcjanizm doszedł do władzy, a stosunki z Judaizmem zerwane zostały. Konstantyn, który na początku swego panowania (312) proklamował wszelką wolność wyznań, patrjarchom i zwierzchnikom synagóg i szkół też same prawa przyznał co chrześcjańskiemu i pogańskiemu duchowieństwu, okazał się, przyjąwszy Chrześcjanizm, nieprzyjaznym względem żydów, surowo zakazał przyjęcia prozelitów i nałożył na nich uciążliwe podatki. Syn jego Konstantyn wznowił i powiększył jeszcze te uciemiężenia. Za ostatniego spółcesarza Gallusa i wodza jego Ursicinusa, w czasie wyprawy przeciwko Szaburowi, królowi Perskiemu, Palestyna wiele ucierpiała. Miasta: Seforys, Tyberja i Lidda wskutek rozruchów po części zniszczone zostały (352).

Za rządów Juljana (361—363), przez zwierzchników Kościoła „odszczepieńcem" zwanego, żydzi krótkiéj doznali ulgi. Sprzyjał on żydom, czynił nawet przygotowania do restauracji świątyni Jerozolimskiéj, ale po krótkiem panowaniu poległ w wojnie przeciwko Persom.

Za następujących po nim Cesarzów żydzi czasami tylko znajdowali opiekę przeciwko przemocy fanatyzmu chrześciańskich biskupów, pomiędzy którymi szczególniej pod tym względem się odznaczali: Ambrozjusz z Moguncji (384) i Cyryllus Aleksandryjski. Grabieże i niszczenie synagóg były na porządku dziennym i poczytywały się za zasługę. Nawet Hieronim, który swą znajomość języka hebrajskiego winien był żydowskim nauczycielom, objawił swą nienawiść ku żydom w arcy-uszczypliwych wyrazach.

W podobnych okolicznościach i śród zamieszek w czasie wędrówki narodów, która wytworzyła nową epokę barbarzyństwa, obumarło każde wrażenie duchowe, szkoły były opróżnione, żadne owego czasu piśmienne pamiątki pracy umysłowéj nie istnieją.

ROZDZIAŁ II.

Żydzi w Państwie Nowoperskiem.

54. Żydzi nad Eufratem.

W krajach położonych nad Eufratem mieszkała oddawna, jak już wyżéj nadmieniliśmy, znaczna ludność izraelska, która w czasie nieszczęśliwych wojen z Rzymianami znacznie się jeszcze powiększyła, ponieważ Partowie zamieszkujący te okolice umieli utrzymać swoję niepodległość w obec Rzymian. W urodzajnéj i ludnéj okolicy między Eufratem a Tygrem niektóre miasta przeważnie przez Izraelitów były zamieszkane. Stały one pod zwierzchnictwem Egzylarchów (Resz-Gelutha), pochodzących, jak utrzymywano, z rodu Dawida, a załatwiających sprawy swoich współwyznawców, którzy w stosunku lenniczym podlegali królom Partskim i Perskim. Egzylarchowie byli poważani od królów, równie jak od żydów.

55. Szkoły Babilońskie.

Z przybyciem Raba (umarł 243) rozpoczął się nowy ruch umysłowy u żydów Babilońskich, i od owego czasu rozpoczynają się ich dzieje. Raba zaprowadził u nich naukę Myszny. Wkrótce założono szkoły we wszystkich przez żydów zamieszkanych miejscowościach, wykładano w nich nauki Halachy z wielkiem powodzeniem, tak, że zaćmiewali Palestyńczyków, chociaż powaga tych ostatnich nie ustawała i w kwestjach naukowych często się ich radzono. Najznamienitsze ze szkół Babilońskich były w Surze i Pumbedycie. W Surze zbierali

się uczniowie w miesiącach Ador i Elul. Podobne zebrania nazwano *Kalla*, wykładający w nich nosili miano Zwierzchników zebrań (Rejsze Kalla), szkoły zaś nazwano *Jeszyba* (po aramejsku: Methibtha.)

56. Talmud Babiloński.

R. Aszy, przełożony szkoły Suryjskiéj (367—427), odznaczający się pobożnością i erudycją, pierwszy krok uczynił ku zredagowaniu owego ogromnego materjału, który się zebrał przy wykładzie Myszny w szkołach Babilońskich. Przy każdem zebraniu Kalli (§ 55) opracowano w ciągu miesiąca kilka traktatów Myszny z obszernemi wyjaśnieniami, i tak po upływie lat 30 całe 60 traktatów Talmudu ukończone zostały. R. Aszy powtórnie przejrzał cały zebrany materjał, uporządkował go i tym sposobem dał początek redakcji Talmudu. Chociaż był przełożonym przez lat 60, nie mógł jednak dokonać olbrzymiéj téj pracy; rozpoczęte jego dzieło kontynuowali: Marejmar, Rabina; Mar-bar-R. Aszy i współcześni. Około 500 r. nowéj ery redakcja Talmudu Babilońskiego ukończoną została, lubo w ciągu kilku wieków dodawano jeszcze niektóre pojedyncze ustępy. Wspomnionych wyżéj rabinów i uczniów R. Aszy'ego uważano za ostatnich Amorajów.

57. Charakter Talmudu.

Talmud, jak już powiedziano, nie jest komentarzem Myszny, ale zbiorem różnych dyskussyj nad nią. W nim starano się odkryć podobieństwo w przedmiotach najbardziéj różnych od siebie, najsubtelniejsze różnice między rzeczami najbardziéj do siebie zbliżonemi, wyprowadzać wnioski z opuszczonych lub zbytecznych nietylko wyrazów ale głosek w Piśmie świętem, aby tym sposobem uzupełnić przepisy zakonu. Poważne dyskussje bywają tam przeplatane Hagadą, do któréj należą: wnioski pobożne, prawidła życia, przypowieści, legendy, nauki przyrody, wiadomości medyczne, etc., o tyle

przynajmniej, o ile te nauki w owym czasie były rozwinięte.— Sentencje Talmudu Babilońskiego, jako staranniej opracowanego, otrzymały przewagę nad Jerozolimskim.

58. **Saborejczycy.** (500—600).

Po ukończonej w VI-m stuleciu redakcji Talmudu przełożeni szkół w krajach Nadeufratskich przyjęli tytuł Saburejczyków (myślicieli). Okoliczności polityczne bardzo smutną w Persji dla żydów przybrały postać, musieli znosić cały szereg najokrutniejszych prześladowań ze strony fanatycznych Magów. Jesdigerd II i Firuc używali najsurowszych środków przeciwko żydom. Egzylarcha Huna-Mary wraz z innymi uczonymi straconym został (471); podobny los spotkał i syna jego Mar-Zutrę. Szkoły zamknięto, obserwowanie Judaizmu było połączone z wielkiemi niebezpieczeństwami. Dopiero gdy Islamizm opanował Persję, okoliczności te nieco korzystniejszy dla żydów przyjęły obrót.

59. **Późniejsze zebranie Halachy i Hagady.**

Po ukończeniu Talmudu ułożono jeszcze w różnych czasach małe traktaty jako dopełnienia Halachy. Do tych należą: *Masechet Soferym* (obejmujące kult), *Derech Erec* (obyczaje społeczne), *Semachot* czyli *Ebel Rabathi* (przepisy żałobne). *Aboth* R. Nathana są dopełnieniem zawartéj w traktacie *Aboth* etyki. O tych tak zwanych traktatach pomniejszych, które zwykle się dołączają do 4-go Sederu (porządku) Talmudu Babilońskiego, nie możemy oznaczyć ani czasu, ani miejsca, ani pierwszego kompilatora. Późniéj pojawiły się jeszcze małe traktaty: *Gerym* (o prozelitach), *Hutym* (o Samarytanach) i *Erec Izrael* (stały pobyt w Palestynie). Układano także Midraszym (wykład Hagady oparty na Piśmie świętem), z których pierwszym był *Berejszyth Rabah.* Ułożono także komentarze nad Pentateuchem i 5-ciu Megiloth w rodzaju Hagady, któ-

rych zbiór ogólny nazwano *Midrasz Raboth*. Zbieranie ich przeciągało się aż do środka wieków średnich.

60. Służba Boża.

Po zburzeniu świątyni zwrócono szczególniejszą uwagę na rytuał, który miał zastąpić miejsce ofiar. Wkrótce 3, a w niektóre dnie 4 modlitwy, *Tefilah* zwane, składające się w dni powszednie z 18 (później 19), w sobotnie i świąteczne z 7-miu (w drugiéj modlitwie *Musaf* święta Noworocznego z 9-ciu) błogosławieństw czyli ustępów, odpowiadały liczbie ofiar dawniéj przyniesionych. Przed modlitwą poranną i wieczorną zamieszczono *Szema* (trzy ustępy z Pentateucha). Za wstęp do modlitwy służyły psalmy, hymny i modlitwy pokutne. Zaprowadzono także odczyty z rodału w poniedziałki, czwartki, posty, dni świąteczne i sobotnie. Modlitwy w ogóle były prozaicznie w języku starożytno-hebrajskim napisane.

61. Masora, samogłoski i akcenta.

Miejscem ułożenia tak zwanéj *Masory* była Tyberja. Masora dzieli się na większą i mniejszą. Składa się głównie z uwag nad ortografją Pisma świętego i podziału jego na księgi i rozdziały. Nie wiadomo jednak dotąd, komu ją przypisać. Traktuje ona także o wokalizacji czyli nadaniu właściwéj punktacji i akcentu każdemu wyrazowi w Piśmie świętem.

ROZDZIAŁ III-ci

Żydzi w krajach Islamskich Azji i Afryki.

62. Żydzi w Arabji.

Oddawna już żydzi emigrować zaczęli do Arabji, lecz dopiero po powtórnem zniesieniu państwa Judzkiego emigracja

całemi się odbywała masami. W pierwszych wiekach nowéj ery żyły w Jatrybie, okręgu Chajbar, liczne pokolenia żydów, które umiały swą niezależność utrzymać, a nawet w wielu warowniach mężnie się bronić. W południowéj Arabji (Jemen) prowadzili na równi z Himiarytami handel z Persją, państwem Byzantyńskiem i Indjami, w północnéj zaś stronie Arabji wiedli życie koczownicze. Przy zupełnéj swobodzie mieli przewagę nad pogańskiemi plemionami Arabów, na których religijne poglądy i ukształcenie żydów wielki wpływ wywierały. Muhamed nawet winien żydom pobudzenie do wielkiego przedsięwzięcia swego, i Koran przepełniony cytatami z Biblji i Hagady.

Ogromne zmiany, które zaszły w świecie po rozkrzewieniu się Islamizmu, wstrząśnienia, które najbardziéj dotknęły krajów zaludniowych przez żydów, a mianowicie: Azję wschodnią, Afrykę północną i półwysep Pyrenejski, wielką odgrywają rolę w dziejach Izraela.

63. **Gaonowie.**

Jeszcze za życia Muhameda, a późniéj za kalifa Omara, pewna część żyjących w Arabji plemion Izraelskich przymuszoną została do przyjęcia Islamu; inni stracili tylko swobodę i musieli towarzyszyć Arabom w dzikich, duchem nowéj religji podsycanych, zaborczych wyprawach.

Wkrótce wydarto Palestynę zpod władzy Byzantyńskiéj, w Jerozolimie wzniesiono Meczet w miejsce dawnéj Świątyni. Wiele się żydzi przyczynili do upadku państwa Sassanidów, w którem wielkiego doznali ucisku. Bostanai, potomek egzylarchów z rodu króla Dawida, wyniesionym został na godność swych praojców (642) i pojął córkę perskiego króla Kozru. Wtedy nowem życiem zakwitły szkoły Sury i Pumbedythy. Przełożonych odtąd nazywano Gaonami (excelencją). Gaonom poruczone były, oprócz wykładu nauk, sprawy religijne i kwestje prawne; egzylarcha zaś, który był politycznym reprezentantem, stał w bezpośrednim stosunku z kalifem.

64. Midrasz, Kabała, Synagogalna poezja.

Znajomość Talmudu nie była jeszcze w owym czasie tak dalece rozpowszechnioną i dokładną; pozostały tedy kwestje, w których należało koniecznie się odnosić do Gaonów, aby je stanowczo rozstrzygnąć. Z zebranych razem ich odpowiedzi powstało dzieło p. t. *Szeeltha*, składające się z 191 pytań i odpowiedzi. W owym czasie Szymon z Kairo ułożył *Halachoth-Gedoloth*, czyli zbiór 613 przykazań zastosowanych do objaśnień Talmudu, które następnie R. Jehuda Gaon uzupełnił.

I Hagada powiększyła się także. Oprócz *Midrasz Rabah* ułożono jeszcze *Midrasz Tanchuma* czyli *Jelamdenu*, *Pesyktha*, *Pirke R. Eliezer*, *Tana debei Eliahu*. Wkrótce pojawiły się i dzieła mistyczne (kabalistyczne), których piśmienne ułożenie do owego czasu było wzbronionem. Do tych należą: *Sefer Jecyrah*, *Szyur Komah*, *Razyel*, *Hecholoth*, *Bahir*, których autorowie dotychczas są nieznani.

Z postępem czasu zaczęto rozszerzać modlitwy, przyłączając do nich poetycznie, już to w rymach, już bez rymu, już w postaci akrostychonów z początkowemi głoskami alfabetu lub imienia autora, napisane ustępy z Hagady. Wypracowania te nazwano *Pijutym*, a ich autorów *Pajtonym* (poeci). Najsławniejszym z nich był R. Eliezer Hakalir (około 800).

65. Karaici.

W środku VIII-go wieku wynikło po dziś dzień trwające w Judaizmie poróżnienie, które dało początek sekcie karaitów. Anan b. Dawid, oburzony, że nie mógł dostąpić godności Egzylarchy ani Gaona, o którą się ubiegał, wystąpił otwarcie jako przeciwnik Talmudu, i zarzuciwszy wszelką tradycję, założył swój system religijny, na samym tylko tekście Pisma świętego oparty. Piśmiennych pamiątek Anan po sobie żadnych nie zostawił, ale pierwiastek przez niego założony obszerną wytworzył literaturę, po większéj części w języku arabskim, która rozwinęła podstawę religijną Karaimów pod względem dogmatycznym i praktycznym. Główniejsze różnice, jakie

zachodzą między Karaizmem a Judaizmem, uwydatniają się w ustanowieniu dni świątecznych, w przepisach tyczących się obserwowania Soboty, zakazanych pokarmów i małżeństwa.

66. **Państwo Chazarów.**

Wedle ogólnego mniemania przyjęcie Judaizmu przez Chazarów miało miejsce jednocześnie z nastaniem Karaizmu. Król Chazarów, Balan, jak opowiadają, urządził dysputy religijne między chrześcianinem, muzułmaninem i izraelitą, a podzielając poglądy tego ostatniego, przeszedł ze swymi poddanymi na łono Judaizmu. Uczony izraelita nazywał się Sangari. Judaizm, jak utrzymują, przetrwał u tego narodu dwa do trzech wieków.

Zmyśloną wiadomość o istnieniu w Etjopii i Arabji południowéj potomków dziesięciu pokoleń rozpowszechnił za czasów Gaona Cemacha (880) turysta Eldada Hadany.

67. **Saadja Gaon** (892—942).

Rabi Saadja b. Josef, urodzony w Fajum (Pithom) w Egipcie, w r. 30 życia dostąpił godności Gaona, w któréj się wsławił bardziéj niż jego poprzednicy i następcy. Opierając się ówczesnemu Egzylarsze Dawidowi b. Zakai, usiłującemu wymódz na nim zatwierdzenie niesprawiedliwie wydanego wyroku, ściągnął na siebie jego nienawiść. Długo między nimi trwała ta zwada, w którą się wdali nawet Kalifowie, i Saadja, aby się uchronić od nieustannych prześladowań ze strony egzylarchy, widział się zmuszonym przez kilka lat żyć w ukryciu. W nieprzerwanych udręczeniach dożył zaledwie lat pięćdziesięciu; umarł 942. Był to człowiek wszechstronnie wykształcony; wiele wydał komentarzy i tłumaczeń Pisma świętego; napisał wielkie dzieło religijno-filozoficzne: *Emunoth Wedeoth* (Wiary i Obyczaje) w języku arabskim, które R. Juda Ibn Tibbon na język hebrajski przetłumaczył. Znajduje się jeszcze inne tłumaczenie: Berachii Hanakdana, ale tylko w rękopiśmie. Wy-

dał R. Saadja także wiele dzieł: grammatycznych, chronologicznych, rozpraw talmudycznych i poezyj synagogalnych. Był przytém zawziętym przeciwnikiem Karaizmu.

68. **Ostatni z Gaonów** (1040).

Na początku dziesiątego wieku szkoły żydowskie zaczęły się chylić do upadku. Czynne życie, jakie prowadzono za kalifa Harun-Al-Raszyda i jego następców, udzieliło się i żydom, którzy odtąd jednostronne zajęcie się Talmudem pracami umysłowemi i przemysłowemi przeplatali. Wkrótce wyższa szkoła w Surze upadła,—czterech uczonych, wysłanych celem zbierania kwesty dla szkół, pojmano i z rozkazu admirała arabskiego Ibn-Rahisa, sprzedano w niewolę; z nich: Szemarję do Aleksandrji, Chuszyela do Cyreny, Mojżesza do Kordowy (960). Im bardziéj w tych okolicach znajomość Talmudu się krzewiła, tem bardziéj upadała powaga szkoły w Pumbedytha, lubo w niéj przewodniczyli dwaj znakomici mężowie: Szeryra syn Chaniny i syn jego Hai, którzy przez pewien przeciąg czasu wspólnie władzę najwyższą dzierżyli. Szeryra objął Gaonat 968, syn zaś jego Hai 987 (w 18-m roku życia) został jego kolegą. R. Szeryra wydał dzieło talmudyczne: O znaczeniu Hagady. Umarł (r. 998) w sędziwym wieku. R. Hai, naukowo wykształcony, biegły w języku arabskim, nie sprzyjał naukom kabalistycznym, żył w przyjaźni ze zwierzchnikiem wschodnich chrześcian. Ułożył komentarze do różnych wyrażeń Myszny, różne dzieła z dziedziny jurisprudencji i naukowy poemat (Musar Haskel). Jednocześnie z nim funkcjonował jako Gaon w Surze teść jego, Samuel b. Chofny, autor filozoficznego komentarza do Pentateucha i wielu dzieł talmudycznych. Ten ostatni umarł 1034. W cztery lata później Hai zakończył życie. Gaon Chizkijasz, który po nim nastąpił po dwóch latach (1040) skazanym został na śmierć przez wielkiego wezyra ówczesnego Kalifa. Odtąd Babilonja straciła całe znaczenie umysłowéj swojéj działalności.

69. Egipt, Cyrena, Fes.

Dotychczas Egipt nie wydał prawie żadnych znakomitości, pomimo licznie tam zebranéj ludności izraelskiéj. Odznaczyli się tylko: Szymon z Kairu i Saadja z Fajum. W Cyrenie (Kairowan 845—950) żył lekarz Izrael b. Salomo Izraeli, autor dzieł medycznych i filozoficznych, który napisał także komentarz do dzieła *Jecyrah*. Jakob b. Nissin (987) prowadził korrespondencję z Gaonem Szeryra i napisał także komentarz do dzieła *Jecyrah*. Bardziéj się wsławił syn jego R. Nissym, po którym pozostały: Zbiór legend hagadycznych, klucz do Talmudu i inne dzieła. W Fesie żył grammatyk Donasz b. Labrat (Adonim Halewi), który polemizował z Saadją i Menachemem b. Seruk.

70. Przegląd.

W ostatnich czasach Gaonatu większość żydów opuściła już Azję, chociaż jeszcze pokaźna ich liczba zajmowała państwo kalifów. Wiele osad mieściło się w środkowéj Europie i Afryce. Przejdziemy więc do środkowych krajów Europy, tak obfitujących w dzieje Izraelitów.

Pismo święte oddawna już było uzupełnione punktuacją, akcentami i dykrytycznemi znakami. Grammatyka i Leksykografja w krótkim czasie w Afryce północnéj i Hiszpanji doprowadzone zostały do doskonałości. Talmud był ukończony, Rytuał rozprzestrzeniony dodatkami różnych pajtonów. Przedział między rabinizmem a karaizmem stanowczy. Oprócz zamieszkałych w Babilonji karaitów osiadło ich mnóstwo w Egipcie, państwie Byzantyńskiem i Krymie.

ROZDZIAŁ IV.

Żydzi w Europie do końca średnich wieków.

71. Żydzi w Hiszpanji za Wezygotów.

Wyższość wszechstronnego wykształcenia żydów hiszpańskich, które w r. 1200 do najwyższego doszło szczebla, wywarła wpływ na cały Judaizm.

Jeszcze przed wędrówką narodów wielka liczba żydów osiadła w Hiszpanji. Za panowania Wezygotów, dopóki zwierzchność wyznawała wiarę Arjańską, mieli równe prawa z chrześcianami: piastowali urzędy publiczne i służyli w wojsku. Lecz kiedy religja katolicka doszła do władzy, położenie ich znacznie się pogorszyło. Król Bekkared (590) surowe wydał przepisy względem żydów, wzbronił im trzymania niewolników, piastowania urzędów publicznych i zawierania związków małżeńskich z ,chrześcianami. Król Sisobut wydał edykt, mocą którego żydzi nie przyjmujący chrześcianizmu obowiązani byli, pod utratą życia, opuścić państwo (612). Król Chintila (638) zatwierdził ten edykt. Wtedy wielu Izraelitów przyjęło pozornie chrześcianizm, wielu zaś poniosło śmierć męczeńską. Po wtargnięciu jednak Arabów do Hiszpanji położenie żydów zmieniło się na ich korzyść.

72. Arabowie w Hiszpanji.

Arabowie (711) przy Tarik przebyli cieśninę Gibraltarską, pobili ostatniego króla Wezygotów, Roderyga, przy Xerez de la Frontera i w szybko po sobie następujących zwycięzkich wyprawach podbili prawie cały półwysep. W ich wojsku znajdowało się mnóstwo żydów, do których się chętnie przyłączyli ich współwyznawcy, uciśnieni przez królów chrześciańskich; im to powierzone zostały zdobyte twierdze. Obdarzono ich wolnością wyznania, nadano własne sądownictwo i na równi z chrześcianami ściągano z nich tylko podatek pogłówny. Wielka ludność nagromadziła się szczególniej w Gra-

nadzie, Toledo, Kordowie i innych znaczniejszych miastach. Zapewnienie żydom stanowiska obywatelskiego, zachwianego dotychczas w niektórych miejscowościach, dozwoliło im, jak za czasów kalifatu Bagdadskiego, większy i czynniejszy brać udział w kwitnącem za Arabów życiu naukowem. Filozofja, poezja i filologja przedewszystkiem, o które oba te narody szły w zawody, wyrodziły u żydów najpiękniejsze myśli.

73. **Chisdai b. Izaak** (950).

Chisdai b. Izaak z familji Szaprut, lekarz i filolog, był za kalifa Abderrahama III-go i jego następcy Alhakima (961—976) na stanowisku wpływowem dyplomaty i ministra finansów. Ważne usługi, świadczono użyteczną działalnością, zachowały mu łaskę kalifa, który go obdarzył tytułem Nasy'a czyli świeckiego zwierzchnika wszystkich żydów kalifatu. Głównemi zasługami jego urzędowania były: miłość ku swojemu plemieniu i narodowéj jego literaturze, dobroczynność i hojność. Dom jego był miejscem zebrania uczonych i rymotwórców. Za jego czasów Mojżesz b. Chanoch sprzedanym został za niewolnika przez admirała Ibn-Romahisa i sprowadzonym do Kordowy. Gmina okupiła jego wolność i ówczesny rabin Nathan, poznawszy obszerną jego znajomość Talmudu, ustąpił mu swoję godność, a kalif cieszył się, że za rozkrzewieniem téj znajomości w jego państwie zależność żydów od szkół Babilońskich ostatecznie ustanie. Znajomość języka hebrajskiego także znacznie się posunęła. Powołany przez Chisdaja do Kordowy Menachem b. Seruk ułożył pierwszy kompletny słownik hebrajski (*Machbereth*). Pojedyncze części grammatyki hebrajskiéj opracowali: Juda b. Dawid Ibn-Chajug z Fes i Mojżesz b. Gikatilja. Najznakomitszym zaś w Hiszpanji badaczem języka hebrajskiego był Jonas Ibn-Gannach.

74. **Chanoch b. Mojżesz i Jozef b. Abitur.**

Po śmierci Mojżesza syn jego Chanoch objął obowiązki nadrabina. Abitur przetłumaczył dla kalifa Alhakima Mysznę

na język arabski, i dotąd ważne w rzędzie poetów synagogalnych zajmuje miejsce. Po śmierci Chisdaja wynikł spór między zwolennikami Chanocha a stronnictwem Abitura. Kalif oświadczył się przeciwko temu ostatniemu, który opuścił Kordowę i udał się na wschód. Za niedołężnego Haszyma, następcy Alhakima, zarządzał państwem wielki wezyr Almanzor, który poruczył zwierzchnictwo nad żydami Jakobowi Ibn-Gau. Gau w miejsce Chanocha chciał mianować nadrabinem Abitura, lecz ten, uznawszy sam wyższość swego rywala, odmówił stanowczo przyjęcia tej godności; Chanoch do końca życia bezinteresownie piastował swój urząd.

75. **Samuel Hanagid** (1027—1035).

W skutek wojen domowych, Kalifat na początku XI-go stulecia rozpadł się na wiele pomniejszych państewek. Soliman zburzył Kordowę, znaczniejsze rodziny żydowskie emigrowały do Saragossy, Toledo i innych miast. Samuel Halevi schronił się do Malagi, gdzie się utrzymywał z szczupłego zysku, jaki mały kramik mu przynosił. Piękne jego pismo arabskie poznajomiło go z wezyrem króla Granady, a następnie z samym królem Habusem, który, uznawszy wysokie zdolności żydowskiego kramarza, mianował go Katibem (ministrem). Mądrość i skromność jego rozbroiły zazdrość arabów, jego zaś erudycja i bogobojność wiele dobrego przyniosły gminie, powierzonéj jego zwierzchności, jako Nagidowi (blizko znaczne z nazwą Nasy). Rozsyłał egzemplarze Talmudu i Biblji dla gmin biedniejszych, nietylko w swojéj ojczyźnie, ale i do Palestyny i Babilonji. Był ministrem i rabinem do końca życia (1055).

Syn jego Jozef Hanagid, zięć r. Nissym b. Jakob w Cyrenie, odziedziczył wszystkie cnoty swego ojca i objął jego urzędy. Niedostawało mu tylko jego skromności. Zazdrość Berberów (ludności panującéj w Granadzie) było przyczyną okropnéj i prawie zupełnéj zagłady tamecznéj gminy żydowskiéj; między innymi zamordowano także Jozefa Hanagid (1066). Tych co pozostali przy życiu wygnano z kraju. Najznako-

mitszem dziełem Samuela Hanagid jest jego *Mebo Hatalmud* (Wstęp do Talmudu).

76. **Salomo Gabirol** (1050).

Salomo b. Juda Ibn-Gabirol odznaczył się świetnie w XI-m stuleciu w dziedzinie poezji i filozofji. Żył w Saragosie pod protekcją znakomitego Jekutiela. W poezjach jego przebija jakaś smętność, ilekroć wspomina o sprawach osobistych. Poezje religijne są szczytnie napisane i znalazły miejsce prawie we wszystkich rytuałach. Napisał: filozoficzne dzieło *Mekor Chaim*, etykę (*Tykun Midoth Hanefesz*) i przysłowia (*Mibechar Happeninim*). Umarł 1070. Współcześnie z nim żyli: Bachja (Bechaja b. Józef Ibn-Bakuda, autor dzieła *Choboth Halebaboth*; Izaak b. Jazus, *Icchaki* zwany, śmiały krytyk Biblji; poeta Jozef b. Chisdai.

77. **Pięciu Izaaków** (1050—1100).

Jednocześnie, kiedy żydzi w Granadzie takiemu ulegli nieszczęściu, w innych okolicach Hiszpanji gminy żydowskie kwitnęły znaczeniem i naukowością. Na wielu mahometańskich dworach funkcjonowali żydowscy wezyrowie i sekretarze. Postęp broni chrześciańskiéj żadnéj pod tym względem rzeczywistéj nie sprowadził zmiany.

Nauki talmudyczne znacznie się wzniosły przy pomocy pięciu uczonych współczesnych. Izaak b. Baruch (1035—1094), protegowany przez Samuela i Jozefa Nagidów, uszedłszy szczęśliwie rzezi Granadzkiéj, żył w Kordowie, a następnie w Sewili, gdzie skutecznie pracował na polu talmudu, astronomji i filozofji. Był nadwornym astronomem księcia Sewilskiego Almutameda. Izaak b. Juda Ibn-Giat z Luceny, zwierzchnik téj gminy, opracował Talmud i poezje religijne. Umarł r. 1089. Izaak b. Ruben z Barcelony wydał dzieła treści talmudycznéj.— Izaak b. Mojżesz Ibn-Sakni udał się na wschód, gdzie w Pumbedytha obranym został za Gaona. —Najznakomitszym z nich

w dziedzinie Talmudu był Izaak b. Jakób Alfasi z Fes, uczeń R. Nisim i Chananela. Poświęciwszy się wyłącznie naukom rabinicznym, wydał Halachę, wyciąg z Talmudu, któremu nadał nazwę swoją Alfasi (w skróceniu *Rif*). Wyciąg ten, przez różnych wielokrotnie objaśniony, należy do rzędu pierwszych powag rabinicznych. Umarł w Lucenie w 90 roku życia (1103). Nagrobek dla niego napisał R. Juda Halevi.

Tymczasem chrześcianie stopniowo brali górę nad mahometanami. Król Kastylji Alfons VI, na dworze którego również funkcjonowali żydowscy dyplomaci, a który, pomimo nieprzyjaznego żydom zakazu Papieża Grzegorza VII, zachował ich w swoich usługach, zdobył Toledo (1085). W téj wojnie ludność żydowska południowéj Hiszpanji nie mało ucierpiała, jednakże ich prawa obywatelskie nie były naruszone. Na dworze Almorawidskich władców, z których Jussup, pokonawszy Alfonsa, strącił Almutameda z tronu, żydzi służyli jako urzędnicy i lekarze. Abraham b. Chija z Barcelony był policmajstrem (1065—1136). W olbrzymiem dziele swojem opracował: arytmetykę, jeometrję, astronomję i chronologję. Pojedyncze tylko jego części są nam znane: (*Sefer Curath Haorec* i *Sefer Haibur*); pierwsza traktuje o astronomji, ostatnia o chronologji.

78. Juda Halevi, Mojżesz Ibn-Ezra, Abraham Ibn-Ezra.

Kiedy w Niemczech płynęły strumienie przelanéj przez fanatycznych krzyżaków krwi żydowskiéj, Hiszpanja wydawała najwspanialsze płody poezji i umiejętności. Juda b. Samuel Halevi, perła żydowskich rymotwórców, urodzony 1058 w Kastylji, lekarz z powołania, udał się (1140) do Palestyny i, jak utrzymują, w drodze życie zakończył. Był autorem ulubionego i cennego dzieła *Kuzri*, traktującego w formie rozmowy o najważniejszych umiejętnościach żydowskich. Obejmuje ono także szczegóły nawrócenia króla Chazarów (§ 66).

Dzieło to, napisane w języku arabskim, doczekało się tłumaczenia na języki: hiszpański, łaciński, niemiecki i hebrajski. Ostatniego dokonał Rabi Juda Ibn-Tibon. Większą jesz-

cze nabył sławę R. Juda Halevi przez religijne i świeckie płody poezji, które dochodzą do liczby 300.

Niemniéj liczne są pieśni religijne Mojżesza Ibn-Ezra, godnego przyjaciela R. Judy Halevi, poważnego myśliciela, mistrza co do znajomości języka hebrajskiego, jak o tem świadczy pozostałe po nim dzieło naukowe: O poezji i rymotwórcach żydowskich.

Obu tych znakomitych mężów przewyższył, jeżeli nie w sztuce rymotwórczéj, to wszechstronnem wykształceniem, Abraham b. Meir Ibn-Ezra (1093—1168) z Toledo, filolog, egzegetyk, poeta, filozof i matematyk. Prawie ciągle odbywał podróże po Afryce, Egipcie, Palestynie, Grecji, Włoszech i Francji. Napisał komentarz prawie do całéj Biblji, wyjąwszy do pierwszych proroków i niektórych hagiografów. Grammatyczne jego dzieła są: *Moznaim, Cachoth, Sefer Haszem, Safa Berura, Sefath Jether, Sefer Hamyspar.*

79. **Benjamin z Tudela. Abraham b. Dawid.**

Po śmierci Alfasy'ego nastąpił jako rabin w Lucenie R. Józef b. Meir Ibn-Mogas. Urodził się 1077 i był autorem wielu dzieł talmudycznych. Jednym z jego uczni był ojciec Majmonidesa. Współcześnie z nim żył znakomity talmudysta Juda b. Barzylai z Barcellony. Serachia b. Izaak Halevi z Geronny przewyższył ich bystrością umysłu i obszerną wiedzą. W swoim komentarzu do Talmudu (*Maor*) rzadką rozwinął śmiałość i wystąpił z polemiką przeciwko Alfasy'emu i innym powagom. Ukształcenie otrzymał w Narbonie, a późniéj udał się do Lunel, gdzie umarł (1185). Sławny turysta Benjamin b. Jona, rozpoczął (1165—1173) z Tudeli, miasta leżącego nad rzeką Ebro, podróż swoję przez południową Europę, część Azji i Afryki. Opis jego podróży zawiera wiele zajmującego, nietylko co do położenia żydów, ale i co do wiadomości jeograficznych owego czasu.

Jako dziejopis wielce się zasłużył Abraham b. Dawid Halevi w Toledo, siostrzeniec Izaaka Albalia. Historyczne jego dzieło *Sefer Hakabala* (1160) jest wielkiéj wagi dla znajomości

X i XII wieku. Napisał także dzieło religijno-filozoficzne (*Emunah Ramah*). Śmierć jego (1180) była męczeńska.

80. **Mojżesz Majmonides** (1134—1204).

Mojżesz Majmonides był koroną oświaty żydów hiszpańskich, chociaż większa część życia tego męża upłynęła za obrębem kraju. Urodzony 30 Marca 1135 w Kordowie, zaczął wcześnie pobierać nauki od światłego ojca swego Majmona. Logiczne, systematyczne jego usposobienie, wola nieugięta, charakter czysty, dały w nim już wcześnie poznać człowieka niepospolitych zdolności. Młodość jego spłynęła w smutnych okolicznościach. W północno-zachodniéj Afryce rozpoczęły się srogie prześladowania żydów przez Almohadów, zwolenników fanatycznego marzyciela Abdallah-ibn-Tumart. Zmuszano żydów do przyjęcia Islamu, i tysiące go przyjęło pozornie. Fanatycy pod przewodnictwem Abdulmumema przeszli także i do Hiszpanji, zdobyli Kordowę (1148)—gdzie czcigodny Józef b. Caddyk, autor filozoficznego dzieła, piastował godność rabina—i z niepohamowaną wściekłością zaczęli nawracać chrześcian i żydów. Wielu uszło do chrześciańskiéj Hiszpanji, Majmon zaś z rodziną do Fes, gdzie długo ukrywać musieli swe wyznanie i gdzie Mojżesz miał sposobność obcowania z mahometańskimi filozofami i lekarzami. Od żydowskich i arabskich uczonych, pracujących na niwie przewodniéj wówczas filozofji Arystotelesowéj, nabył gruntownego jéj poznania, lecz niemniéj gruntownie badał źródła religji żydowskiéj. W r. 1165 familja Majmonidesa opuściła Fes i po burzliwéj podróży przybyła do Akko, stąd przez Jerozolimę i Hebron do Egiptu, gdzie zamieszkali w Fostat (starym Kairze). Majmon umarł 1166. Mojżesz i brat jego zajmowali się handlem jubilerskim. Wkrótce nowe nieszczęście dotknęło Majmonidesa—utracił brata, a z nim całe mienie, i długo nie mógł znaleźć pociechy. Poświęcił się tedy medycynie, ale wkrótce sława jego, jako powaga rabiniczna, rozeszła się po dalekich stronach, kiedy w gronie własnych współwyznawców zazdrość i fanatyzm nie oszczędzały go. Spełniał gorliwie obo-

wiązki rabina w Kairze, a zarazem i lekarza na dworze następcy Saladyna, i natężał swe siły, aby zadosyć uczynić powołaniu swemu, utrudnionemu jeszcze rozwiązywaniem mnóstwa kwestyj wyznaniowych i korrespondencją, z odległemi krajami prowadzoną. Umarł 13-go Grudnia 1204.

81. **Trzy wielkie dzieła Majmonidesa.**

Wydawszy w 23 roku życia małą pracę o obliczeniach kalendarzowych i drugą *Milath Higojon* (terminologję do Loiki), napisał (1168) pierwsze olbrzymie dzieło swoje w języku arabskim. Jestto komentarz do Myszny, owoc prac długoletnich, przez różnych na język hebrajski przetłumaczony. Drugiem daleko obszerniejszem dziełem Majmonidesa jest *Mysznе Thora* (Powtórzenie nauki), późniéj *Jad Hachezaka* zwane, a z 14-u ksiąg się składające. Jest to dokładnie uporządkowany kodeks nad wszystkiemi w Talmudzie objętemi przedmiotami religijnemi i prawnemi (1178—1180). Ułożył je w języku hebrajskim i jako wstęp do niego napisał w arabskim pomniejsze dziełko p. t. *Sefer Hamycwoth*, traktujące o 613 przykazaniach.

Trzeciem jego wielkiem dziełem jest napisane w języku arabskim *More Nebuchim* (Drogoskaz dla błądzących) w 3-ch częściach, z których I-a objaśnia antropomorficzne (przypisujące Bogu postać podobną do ludzkiéj) wyrażenia Biblji i sekty religijno-filozoficzne; II-a traktuje o wieczności i stworzeniu świata; III-a o przyczynach przykazań Boskich. Dzieło to niezaprzeczenie zajmuje pierwsze miejsce w literaturze żydowskiéj filozofji. Dwa tłumaczenia jego wyszły w języku hebrajskim: przez Samuela b. Tibbon i Judy Al-Charuzy. Niedawno wydano tekst arabski z tłumaczeniem francuzkiem.

82. **Okólniki Majmonidesa.**

Oprócz wielu odpowiedzi w kwestjach wyznaniowych i prawnych, nauczającemi są jeszcze 4 okólniki Majmonidesa,

dające wyobrażenie o stanie oświaty w owych czasach: 1) *Igereth Haszemad*, 2) *Igereth Theman*, 3) *Maamar Thechijath Hamethim*, 4) Okólnik do uczonych Marsyljan, odpowiedź na zapytanie o ważności astrologji. Dowodzi, że wiara w astrologję graniczy z zabobonem, że tylko trzy prawdy uznać należy: 1) potwierdzoną naszemi zmysłami, 2) dowiedzioną w drodze nauki, 3) w drodze objaśnienia.

83. **Los dzieł Majmonidesa.**

Pisma Majmonidesa wielkie sprawiły wrażenie na współczesnych. Dzieło *Myszne Thora* rozpowszechniło się po całym Izraelu. Nie wszędzie jednakże równego doznało przyjęcia: jedni przyjęli je z zapałem i nadmiarem pochwał; drudzy, powstając przeciwko niemu, z lekceważeniem je usuwali. Zarzucano temu dziełu, że tamuje dalszy rozwój Halachy. Majmonides ze wszystkich pod tym względem czynionych mu zarzutów najswobodniéj się usprawiedliwiał.

Po śmierci jego rzucano cień na jego erudycję i prawowierność, lecz syn jego Abraham Nagid, który wszystko po nim odziedziczył prócz bystrości umysłu, wraz z ulubionym jego uczniem, uczonym Jozefem ibn-Aknin, stanął w jego obronie.

Syn tegoż Abrahama, Dawid (1223—1300) po śmierci ojca (1254), równie jak i syn Dawida (1312) byli wprawdzie Nagidami, lecz mało podobni do Majmonidesa.

84. **Żydzi w Prowancji.**

Ścieśnieni przez fanatyzm Almohadów w południowéj Hiszpanji żydzi skocentrowali się w Kastylji i Katalonji i pozostawali w bliższych stosunkach z południową Francją. Stanowisko ich polityczne w błogosławionym tym kraju było bardzo pomyślne. Nieprzyjazna postawa biskupa Agobarda w Lyonie (830) nie wywołała szkodliwych skutków. Po upadku dopiero domu Karolingów los żydów zawisł od samowoli ducho-

wieństwa i hrabiów. Od X-go wieku studja talmudyczne w niektórych gminach się ożywiły: Machir z Babilonji, przez Haruna Al-Raszyd na prośbę Karola Wielkiego do tegoż wysłany, już był założył szkołę w Narbonnie, gdzie (1020) funkcjonował R. Mojżesz Hadarszan, egzegetyk na sposób hagadyczny; Abraham b. Izaak (1160), autor dzieła *Eszkol*, mąż wielce uczony; jednocześnie z nim bogaty i powszechnie poważany Kalonymos b. Todros; w Lunel: Meszulam z pięciu synami, Jonathan Hakohen i zasłużony tłumacz dzieł arabskich R. Juda ibn Tibon (tłumaczył: *Chowoth Halewawoth, Tykun, Midoth Hanefesz, Mywchar Happeninim, Kuzari, Emunoth Wedeoth* i *Grammatykę* Jonasza ibn Gannach); syn jego Samuel ibn Tibon (tłumaczył: *More Nebuchim*, niektóre części komentarza do Myszny, pomniejsze pisma Majmonidesa i wiele dzieł z filozofji arabskiéj); Mojżesz syn Samuela ibn Tibon (tłumaczył: *Sefer Hamycwoth, Miloth Higajon*, część komentarza do Myszny, filozoficzne i astronomiczne dzieła); zięć wspomnionego wyżéj Abrahama b. Izaak, Abraham b. Dawid w Posquieres i Nismes, był najpierwszą powagą talmudyczną, nieubłaganym przeciwnikiem *Myszne Thora* Majmonidesa i Serachii Halewi (§ 79), wydał wiele ważnych dzieł talmudycznych; umarł 1198; Abraham b. Nathan Hajarchi (1204), autor dzieła *Manhig* (Rytuały).

85. **Rodzina Kimchi** (1160—1230).

Przybyła z Hiszpanji rodzina Kimchi zajmowała wyższe, wpływowe stanowisko w Prowancji. Jozef b. Izaak Kimchi (1160) w Narbonnie napisał różne dzieła, z których nie wszystkie wydane zostały. Z dwóch synów jego: Mojżesza i Dawida, ostatni najbardziéj się wsławił jako grammatyk i leksykograf (*Redak*). W sędziwym wieku (1232) brał czynny, bardzo energiczny udział w polemice przeciwko potępiającym dzieła Majmonidesa. W liczbie ich najgłówniejszą odgrywali rolę: Meir b. Todros Halevi w Toledo, Salomo b. Abraham z Montpellier i uczeń jego Jonasz z Geronny. Ostatni dwaj tak daleko się nawet posunęli, że pozwolili sobie ogłosić klątwę prze-

ciwko tym, którzy się zajmują filozofją i w ogólności świeckiemi naukami. Lecz światłe gminy Prowancji, Lunelu, Bezier i Narbonny rzuciły klątwę na tamujących oświatę.

86. **Mojżesz b. Nachman (Nachmanides).**

Mojżesz b. Nachman (Nachmanides, *Ramban*) był jedną z najpierwszych powag w północnéj Hiszpanji. Człowiek przenikliwego umysłu, głębokiéj znajomości Talmudu, genjalny komentator pięcioksięgu, przytém łagodnego usposobienia i najczystszéj bogobojności, nie był jednak wolnym od skłonności do mistycyzmu. Nie mogąc ani podzielać zapatrywań Majmonidesa, którego filozofji nigdy nie zgłębiał, ani ich w zupełności potępiać, starał się utrzymać środek. — Na wyższym szczeblu ukształcenia niż francuzcy rabini, stanął Dr. Juda Alfakar, który, jako przeciwnik Majmonidesa, prowadził korrespondencję z R. Dawidem Kimchi, starając się wykazać słabości systemu Majmonidesowego. Salomo i Jonasz (§ 85) dopuścili się wtedy nieroztropności wezwania na pomoc Dominikanów, którzy naówczas zarządzali inkwizycją przeciwko Albigenzom w Prowancji, i ci przyczynili się do spalenia publicznie w Montpellier, a jak utrzymują niektórzy, i w Paryżu, pism Majmonidesa. Stąd ogólne powstało zniechęcenie, światlejsi przeciwnicy Majmonidesa zamilkli. — Do współczesnych należeli także: poeta Juda b. Salomo Al-Charyzy (1170—1230) rodem z Toledo, który podróżował po Francji południowéj, Egipcie, Palestynie, Syrji, Persji. Wydał dzieło *Tachkemony*, w którem opisuje swoję biografję i odbyte podróże.—Abraham b. Chisdai tłumaczył między innemi: *Ben Hamelech Wehanazyr* (Wielki książe i Derwisz).—Juda Al-Charyzy tłumaczył: *More Nebuchim* i niektóre części komentarza do Myszny Majmonidesa.

87. **Dysputacja Nachmanidesa** (1363).

Surowe środki papieży, przeciwko Albingenzom wymierzone, odnosiły się jednocześnie i do żydów; przepisy kano-

niczne wzbraniające zajęcia się lichwą, dopuszczania do urzędów publicznych, obowiązek noszenia powierzchownych znaków, płacenia podatku władzy duchownéj i t. p. coraz bardziéj obostrzonemi zostały. Nielepiéj działo się żydom w północnéj Hiszpanji i na wyspach Balearskich, które w XIII-m wieku odebrano Mahometanom. Natomiast w Alfonsie X-m, królu Kastylji, tym zwolenniku oświaty (1252—1284), znaleźli gorliwego obrońcę. Don Meir di Malca był jego ministrem finansów, Juda b. Mojżesz Kohn—jego nadwornym lekarzem, Don Cag ibn Said ułożył na imię Alfonsa tablice astronomiczne. Do zdobycia Sewilli żydowscy wojownicy wiele się przyczynili. Stary król Jakób I-y Arragoński stał zupełnie pod wpływem Dominikanów, których jenerał, pełen gorliwości dla katolicyzmu, Raymond z Pennaforte, wezwał Nachmanidesa do Barcelony (1263), celem wzięcia udziału w otwartéj dyspucie, która trwała 4 dni. Ta naturalnie żadnych nie przyniosła korzyści, obostrzyła tylko bardziéj jeszcze fanatyczną manję nawracania do katolicyzmu. Nachmanides opuścił Hiszpanję i udał się do Palestyny, któréj stan smutny boleśnie go dotknął. Tam zakończył żywot.

Dzieła Nachmanidesa: *Komentarz do Pięcioksięgu* i do księgi Hioba; *Objaśnienia* do niektórych traktatów Talmudu; *Krytyki nad Sefer Hamycwoth* Majmonidesa; *Komentarz do Alfasi'ego* i obrona tegoż przeciwko Serachii; *Thorath Haadam* (Postępowanie w wypadkach śmierci).

88. Salomo b. Adereth.

Ze wszystkich uczni Nachmanidesa odznaczył się najbardziéj Salomo b. Abraham b. Adereth, rabin w Barcelonie (umarł r. 1310), znany pod nazwą *Raszbah*, po Majmonidesie i Alfasim za najpierwszą potęgę wieków średnich uważany. Nauczycielami jego, oprócz Nachmanidesa, byli: Jonas z Geronny i Izaak b. Abraham. Liczba rozstrzygniętych przez niego kwestyj prawnych dochodzi do tysięcy. Niewykształcony filozoficznie, nie był jednak przeciwnikiem wiedzy, ani skłonnym do nauk mistycznych i objaśniał Hagadę w sposób racjonalny.

Wystąpił energicznie przeciwko marzycielowi Abrahamowi Abulafia, który chciał uchodzić za Messjasza i wiele wrzawy narobił we Włoszech i Hiszpanji.

Spór o naukę filozofji Majmonidesa, który niedawno przytłumionym został, nabrawszy nowego życia, wszczął się znowu w większych rozmiarach i na innych podstawach. Nadano jej nowy kierunek, zrównywając tę naukę z nauką religji, albo uważając pierwszą za zasadę drugiéj. Opowiadania i przepisy biblijne przeszły w allegorje, cuda wytłumaczono w sposób naturalny.

Salomo b. Adereth wydał Nowelle do wielu traktatów Talmudu; jego poglądy wyszły w 5-ciu częściach; *Thorath Habaith* (o najważniejszych rytuałach); *Myszmereth Habaith* (odpowiedź na krytykę, z którą przeciwko temu dziełu wystąpił Aaron Halevy w dziele swojem *Bedek Habaith*). Temu ostatniemu przypisują także *Sefer Hachinuch*, popularne opracowanie 613 przykazań Boskich, porządkiem działów tygodniowych. Ważnym lubo mało znanym komentatorem Talmudu był Menachem Meiri (Don Vidal Salomo) z Perpignan (1300).—Jakob b. Abba Mara Anatolio, uczeń i zięć Samuela ibn Tibon z Marsylji, zajmował się tłumaczeniem dzieł filozoficznych i astronomicznych, za które się dosłużył pensji (1232) od cesarza Fryderyka II-go. Napisał także kazania filozoficzno-allegoryczne nad Pentateuchem pod nazwą *Malmad*. Trzynaste stulecie odznaczało się jeszcze innemi znakomitościami, jak: Mojżesz b. Tibon (§ 84); Szemtob Falaquera (1250), który opracował dzieła Salomona Gabirol i Majmonidesa; Izaak Albalog (1290); Levi b. Chaim z Villefranche przy Tuluzie.

89. **Spór przeciwko filozofji.**

Abba Mare b. Mojżesz b. Jozef Jarchi (1304), mąż filozoficznie wykształcony, ale przytém wielki zwolennik tradycji, przypuszczając, że filozofja tamuje rozwój religji, zwrócił się do Salomona b. Adereth z żądaniem: aby wpływem powagi swojéj wystąpił przeciwko mniemanym bezbożnikom. Salomo, choć niechętnie, przyjął tę propozycję z warunkiem jednak, że cała

gmina Montpellier przyłączy się do rzucenia klątwy na heretyków. Kiedy w Montpellier przeczytano pisma Salomona do Abba Marego i jednakowo z nim usposobionego Todrosa z Beaucire, którzy tymczasem się starali koło swoich stronników zwiększyć, powstał żywy protest ze strony światłych. Na czele stronnictwa postępu stanął Jakob b. Machir ibn Tibon (Don Profiat, Profatus), mąż wielostronnie wykształcony, medycynę i astronomję specjalnie znający i powszechnéj używający wziętości. Po porozumieniu się z swojem stronnictwem napisał do Salomona b. Adereth protest przeciwko zarzutom herezji i za zgodą swoich ogłosił klątwę na wszystkich, którzyby się odważyli objawić obrażające zdanie o Majmonidesie. Elegancki ówczesny stylista Jedaja b. Abraham Bedarszy Happenini ułożył notę w obronie nauk świeckich. Strona przeciwna pozyskała sobie w końcu silną podporę w osobie Kalonymosa b. Todros z Narbonny, i Salomo b. Adereth, za wpływem jego, ogłosił dnia 26 lipca 1306 uroczystą klątwę przeciwko młodzieży, któraby przed ukończeniem lat 25-ciu zajmowała się poważnemi naukami świeckiemi. Formuła klątwy przesłaną także została do Niemiec. Partja przeciwna nie przestawała jednak trzymać się odpornie, lecz wypadki polityczne położyły koniec temu sporowi. Na mocy edyktu Filipa Pięknego, wszyscy żydzi, którzy nie chcieli przejść na łono chrześcianizmu, obowiązani byli kraj opuścić przy konfiskacie ich majątków. Świeżo krzewiące się życie umysłowe żydów odrazu wtedy przerwane zostało.

Jedaja Happenini, syn stylisty Abrahama, napisał dzieło *Bechinath Olam* (Dumania o świecie), Modlitwy sztucznie ułożone, których każdy wyraz zaczyna się od głoski *m* (*Bakaszath Hamemim*) i wiele innych. Ojciec jego napisał poemat składający się z tysiąca wyrazów zaczynających się od *a* i inny z 210 strof zakończonych na *ry*. Do wygnańców z Prowancji należeli także: Estori Haparchy, autor dzieła *Kaftho Woferach,* i Aaron Kohen z Lünel, autor pracy rabinicznéj: *Orchoth Chaim.*

90. **Aszer b. Jechiel** (1306—1327).

Na krótki czas przed wygnaniem z Prowancji miały i w Niemczech miejsce kroki antiżydowskie, w skutek których R. Aszer b. Jechiel, znany pod nazwą *Rosz*, uczeń Meira Rothenburgskiego, był zmuszonym z całą swą rodziną przenieść się do Hiszpanji.

Przyjęty uprzejmie przez Salomona b. Adereth został nadrabinem w Toledo, najliczniejszéj w XIII-m wieku hiszpańskiéj gminie Izraelitów, do 27,000 dusz liczącéj. Po śmierci Salomona b. Adereth poczytano Aszera b. Jechiel za najpierwszą powagę rabiniczną. Z obszerną nauką łączył on szczególną przenikliwość, prawdziwą pobożność i filantropję, ale przytém żywił niepokonaną odrazę ku filozofji i był strasznym dla przestępców religijnych. Że jednak nie był przeciwnikiem oświaty, dowodzi przyczynienie się jego do ułożenia znakomitego dzieła *Jesod Olam*, traktującego o geometrji i udoskonaleniu kalendarza, którego autorem był Izaak Izraeli (1310).

Po śmierci R. Aszera (1327) zajął jego miejsce syn Juda, który umarł na zarazę (1349), a następnie wnuk, imiennik jego, który poniósł śmierć męczeńską (1391). Drugi syn R. Aszera, Jakob, który prawdopodobnie powrócił do Niemiec, ułożył kodeks *Arba-Turim*, mający wielką wziętość u Izraelitów. Ta okoliczność, że Jozef Karo (Beth-Josef) przyjął go za zasadę do ułożenia swego *Arba-Szulchan-Aruch*, podwyższyła jeszcze jego wartość.

Najcelniejszem dziełem R. Aszera jest: Treść Talmudu, *Aszery* zwana, ułożona na wzór Alfasi, i inne dzieła rabiniczne i etyczne pod nazwą: *Orchoth Chaim*, w rodzaju objawienia ostatniéj woli swoim dzieciom. Wnuk Aszera, Meir Aldabi napisał (1360): *Szebyle Emuna* (Encyklopedję wiedzy), która po kilkakroć przedrukowaną została. Izaak Aboab (1300) ułożył znane, rozpowszechnione nateraz dzieło: *Menorath Hamaor, Aron Haeduth* i *Szulchan Hapanim.*

91. Księga Zohar.

Jakby w przeciwności z kierunkiem filozoficznym Arystotelesa wzniosły się nauki kabalistyczne, których źródło we Włoszech i południowéj Francji odszukać należy. Komentarz Bachii b. Aszer do Pentateucha jest mięszaniną mistycznego i racjonalnego wykładu (1291). Dzieła Todrosa b. Josef Halevi Abulafii, synowca Meiera Halevi (1290), są czysto kabalistyczne. W dziełach Abrahama Abulafii główną odgrywają rolę: gra głosek, kombinacje liczebne i zamiana głosek (permutacja). Jozef Gikatilia wydał *Ginath Egoz* i *Szaare Orech*, w których podaje 10 *Sefiroth* za podstawę mądrości. Współczesny Mojzes di Leon (1300) prowadził koczujące życie. Niektórzy utrzymują, że on był autorem dzieła *Zohar*, które potém się rozpowszechniło i przypisanem zostało R. Szymonowi b. Jochai. Miał on je napisać z wyższego natchnienia w czasie 13-toletniego przesiadywania w pieczarze. Księga ta w formie komentarza do Pentateucha wiele zyskała wziętości, ale nie wywarła zbawiennego wpływu na rozwój Judaizmu. Kabalista Izaak z Akko (St. Jean d'Acre), który przybył do Hiszpanji po zdobyciu tego miasta przez sułtana Egipskiego (1291), przyczém wiele krwi izraelskiéj przelano, starał się napróżno odkryć autora tego dzieła. W Hiszpanji wszakże nie pozyskało ono sobie téj wziętości, którą znalazło we Włoszech i późniéj w krajach wschodnich.

92. Jozef Kaspe. Levi b. Gerszon. Mojżesz Narbonni.

Pomimo częstych, przez duchowieństwo przeciwko żydom wymierzanych, a przez apostatów podsycanych podburzeń, królowie chrześciańscy jednakże znajdowali korzystnem dla siebie powierzać interesa swoje żydowskim dyplomatom; lud zaś izraelski bywał protegowany przez wysoko postawionych swych współwyznańców. Za Alfonsa II-go z Kastylji funkcjonowali: Jozef Benveniste i Jozef ibn Wakar. Pierwsza połowa XIV wieku, oprócz krwawego prześladowania żydów w Nawarze, dość spokojnie upłynęła dla żydów hiszpańskich. Celniejszymi

autorami talmudycznych dzieł owego czasu byli: Jomtob b. Abraham (*Ritba*) z Sewilli; Vidal di Tolosa (*Magid Myszna*) komentator dzieła Majmonidesa *Myszna Thora*; Jerucham b. Meszulam; Dawid Abudraham (1340); Gerson b. Salomo, autor historji naturalnéj (*Szaar Haszumaim*). On był ojcem znakomitego myśliciela Lewi b. Gerson (Gersonides, *Balbag)*, którego filozoficzne dzieło *Milchamoth Adonaj* było podejrzanem u ortodoksów. Mojżesz Narbonni, komentator *More Nebuchim*, ściągnął także na siebie podejrzenie fanatyków. Jozef Kaspe napisał wiele małoznaczącego. Ostatni trzej byli z Prowancji, do któréj król Ludwik X zawezwał żydów, aby wrocili, a Filip V nimi się opiekował. Hordy fanatyków, które rozpoczęły krucjatę (1320) od wymordowania żydów, zgładziły z kretesem całe gminy w południowéj Francji. Krwawe jednak te sceny nie dochodziły jeszcze do rozmiaru tych, które w owéj epoce miały miejsce w północnéj Francji i Niemczech.

93. Samuel al-Lavi. Nissim b. Ruben.

Okropna plaga, która od 1348 całą Europę nawiedziła— czarna śmierć, któréj ofiarą padły miliony ludzi, wywołała przeciwko żydom niedorzeczne obwinienie, jakoby oni zatruwali wody. Lecz kiedy w Niemczech niezliczone gminy żydowskie, w skutek szalonego tego zarzutu, padały ofiarą rozjuszonego pospólstwa, w Hiszpanji niektóre tylko ucierpiały; zaraza dziesiątkowała równie żydów jak chrześcian.

Ze wstąpieniem na tron Don Pedry, słońce łask królewskich znowu zaświeciło Izraelitom. Samuel b. Meir al-Lavi Abulafia zajmował na dworze wysokie stanowisko. Wspaniała synagoga, którą Samuel wystawił w Toledo (1357), dziś jeszcze jako kościół chrześciański jest ozdobą miasta. Bogactwa i rozległa jego władza obudziły zazdrość jego nieprzyjaciół, którzy wszelkiemi sposobami starali się podkopać jego stanowisko, w skutek czego popadł w niełaskę i skończył na torturach (1360). W czasie wojen domowych, które niszczyły Kastylję, gminy żydowskie bardzo wiele ucierpiały; śmierć Don Pedra (1369) była hasłem stopniowego poniżenia żydów. Rabi

Nissim b. Ruben z Geronny (*Ran*) był koryfeuszem w dziedzinie Talmudu w owéj epoce; jego komentarz do Alfasi i pojedynczych traktatów Talmudu wielką sobie zjednały wziętość. Samuel Carca napisał *Mękor Chaim* (objaśnienie komentarza ibn Ezry do Pięcioksięgu). Jednocześnie z nim objaśniał tenże komentarz Jozef b. Eliezer.

94. Izaak b. Szeszeth (Ribasz) i Szymon Duran (Raszbac).

Henryk II-gi, zwycięzca i następca Don Pedra, nie mścił się na żydach, którzy wiernie stali po stronie Don Pedra, i w otoczeniu swojem zachował żydowskiego dyplomatę Samuela Abrabanela; stan jednak żydów okazał się coraz groźniejszym. Usiłowania nawrócenia i przymusowe publiczne dysputacje coraz natrętniéj się przedstawiały. Żydzi na swą obronę rozkrzewiali polemiczną literaturę przeciwko chrześciaństwu (Mojżesz de Tordesilas. Szemtob b. Izaak Szaprut.). Pod protekcją Abrabanela, Menachem b. Serach, który młodzieńcem jeszcze uszedł krwawych prześladowań z Navarry i umarł 1382, napisał dzieło swoje *Ceda Laderech*. Znakomitym ówczesnym filozofem był Chisdai Crescas, autor dzieła: *Or Adonai*. Pierwszorzędnymi talmudystami byli: Izaak b. Szeszeth, rabin w Saragossie, Walencji i Tortozie i wszechstronnie wykształcony Szymon b. Cemach Duran, który 14-te swe dzieło w 80 roku życia napisał (*Raszbac*).

Po śmierci Henryka II-go nastąpił jednastoletni syn jego Henryk III-ci. Klerycy puścili wodze fanatyzmowi i wskutek podburzających kazań w Sewilli lud rzucił się (1391) tłumnie na żydów, których ogromną liczbę wymordowano; wielu, a w ich liczbie Samuel Abrabanel, później Juan di Sevilla zwany, przeszło na łono chrześcianizmu. Rzeź szerzyła się nakształt epidemji, przechodząc stąd do Kordowy, Burgosu, Ascalony, Walencji, Barcelony, Leridy, Gerony i na wyspy Balearskie. W wielu gminach nie pozostał ani jeden izraelita. Niektórzy pozornie przyjęli Chrześcianizm. Izaak b. Szeszeth i Szymon Duran uszli do Afryki północnéj. W trzy lata późniéj wygnano żydów z Prowancji; pozwolono im tylko pozostać w okręgu papiezkim Venaisin z miastami Avi-

gnon i Carpentras, gdzie sobie aż dotąd utrzymali własną liturgję, którą się odróżniają zarówno od hiszpańskich jak i niemieckich rytuałów. Po Izaaku b. Szeszeth pozostał nam znaczny zbiór rozstrzygniętych kwestyj religijnych i prawnych; podobnież po Szymonie Duran. Pierwszy z nich napisał także komentarze: do Hioba, do starożytnych modlitw i niektórych traktatów Talmudu. W dziele swojem *Magen Aboth* występuje z ostrą krytyką przeciwko chrześcianizmowi i islamowi. Małem do niego dopełnieniem jest *Keszeth Umagen*, tegoż.

95. **Emigracja do Afryki północnéj.**

Prąd emigracji żydowskiéj, rozpoczętéj w VIII wieku z Afryki do Hiszpanji, przyjął teraz kierunek przeciwny. Ci, którzy potrafili ujść rzezi (1391), rozproszyli się po calem wybrzeżu Afryki północnéj. Izaaka b. Szeszeth uznano w Algierze za największą potęgę nauk rabinicznych i obrano nadrabinem wszystkich gmin, przy nadaniu mu władzy sędziowskiéj, i w tym zakresie działał jeszcze lat 20. Następcą jego w urzędowaniu był Szymon b. Duran (um. 1444); po nim nastąpił syn jego Salomo Duran (um. 1467). Ostatni, po którym pozostał zbiór rozstrzygniętych kwestyj, był filozoficznie wykształconym człowiekiem. Synowie jego Szymon i Cemach, byli poważani jako talmudyści, i w ogóle w téj rodzinie, liczącéj między swymi przodkami takich mężów jak Nachmanides i Gersonides, powaga talmudyczna utrzymała się aż do XVIII-go wieku.

96. **Efodi.**

Ogromna liczba nowych chrześcian (Marranów) ściągnęła na siebie nieufność tak ze strony chrześcian jak i żydów. Niektórzy z nich, chcąc zatrzeć wszelką wątpliwość o szczerem ich nawróceniu, oskarżali dawnych swoich współwyznawców. Najbardziéj działał w tym kierunku Paweł Burgensis de Santa Maria, dawniéj Salomo Levi, który obszerną wiedzą rabiniczną

zdobył sobie wysokie stanowisko w duchowieństwie, i to obracał na atakowanie Judaizmu.

Przeciwko niemu i jemu podobnym wstąpili w szranki za wiarę swoję: Jozue Lorki, Chisdai Kreskas i jako lekarz, astronom, filozof i grammatyk, wielce poważany Profiat Duran, dawniéj Izaak b. Mojżesz, Efodi zwany, który z początku przyjął na pozór Chrześcianizm, lecz późniéj wrócił do Judaizmu.

Filantropijny król Henryk III-ci ochraniał jeszcze wówczas żydów od praktycznych skutków tych oskarżeń; nadwornego swego lekarza, Meiera Alguadez, który przetłumaczył na język hebrajski etykę Arystotelesa, mianował nadrabinem w Kastylji. Lecz za jego następcy Jana II-go, gdy matka tegoż wraz z księciem Ferdynandem zawładnęli regencją, duchowieństwo wzięło górę. Starym prawom, godzącym na dobrobyt żydów, nadano znowu moc obowiązującą i za pochopem Pawła Burgensis oskarżono i na śmierć skazano Meiera Alguadez.

Dzieła Efodi'ego: *Maase Efod* (grammatyka hebrajska), *Cheszeb Haefod* (astronomja i kalendarz), *Komentarz do More Nebuchim*, *Kelimath Hagoim* (o chrześcianizmie) i wiele innych.

97. Jozef Albo.

Położenie żydów było coraz smutniejsze, wydawano względem nich przepisy coraz bardziéj poniżające; już (1412) zaczęto im wyznaczać oddzielne rewiry do zamieszkania (Juderias). Czynnie i bez przerwy występowali przeciwko nim: apostata Jozue Lorki, jako chrześcianin pod nazwiskiem Hieronima de Santa Fe; dominikanin Wincenty Ferrer, odbywający pielgrzymki jako asceta, i Pedro de Luna, który późniéj został Papieżem Benedyktem XIII. Ten za zgodą Ferdynanda Arragońskiego zawezwał żydów do Tortozy na publiczną dysputację, na któréj miał dowieść z Talmudu, że Messjasz już przyszedł. W tem zebraniu znajdowali się między innymi: Vidal Benveniste ibn Labi, lekarz i rymotwórca, mąż niezmiernéj wziętości; Matathiasz Itzhary, autor kazań, komentarza do

traktatu Aboth i do pism ibn Ezry; Jozef ibn Jachja i sławny Josef Albo, autor dzieła *Ikkerym* (Prawdy zasadnicze), w którem 13 artykułów wiary Majmonidesa redukuje do 3-ch, a mianowicie: 1) istność Boga, 2) objawienie, 3) kara i nagroda w wieczności. Część tego dzieła zawiera także polemikę przeciwko chrześcianizmowi. Dysputacja ta, z 68 posiedzeń się składająca, trwała z przerwami od lutego 1413 do grudnia 1414. Sam Papież był obecnym przy jéj rozpoczęciu. Tysiące nawróconych żydów dopuszczono jako słuchaczy, użyto wszelkich środków, aby żydów nastraszyć; cel jednak, którym być miało nawrócenie całej masy, nie został osiągniętym. Lecz za to wznowione i uzupełnione zostały najbardziéj nienawiścią tchnące prawa przeciwko żydom; zaprowadzono powierzchowne oznaki, które każdy żyd, dla odróżnienia się od innych narodowości, był obowiązany nosić na odzieży; przymuszano ich do słuchania kazań i starano się o zniesienie Talmudu. Na szczęście, Papież Benedykt na Kostnickiéj Radzie usuniętym został; jego następca Marcin V-ty był nieco przychylniéj usposobionym dla żydów. Ferdynand Arragoński, regentka Kastylska i Wincenty Ferrer w krótkim czasie pomarli (1416—1419).

Stopniowo wzmagające się cierpienia żydów, które wywołały częste odszczepieństwa, tamowały postęp prac umysłowych. Razem z nieszczęściem narodu wzniosły się, jak zwykle, nauki kabalistyczne. Szemtob b. Szemtob (um. 1430) w dziele swojem *Emunath* wystąpił przeciwko ibn-Ezrze, Majmonidesowi i R. Levi b. Gerson, stanąwszy w obronie kabały; Abraham b. Izaak z Granady poprzednio jeszcze napisał był dzieło kabalistyczne *Beryth-Menucha;* Mojżesz Bothareth komentował *Sefer Jecyra* (1409).

98. Żydzi w Portugalji.

Nie mamy danych o żydach portugalskich w starożytności. Jachja ibn-Jaisz, protoplasta rodu Jachjów, miał wyświadczyć ważne usługi hrabiemu Henrykowi Portugalskiemu (1076); jeden z jego potomków, Salomo Jachja, poległ podobno

w boju przeciwko Arabom za Sanchy I-go (1185—1211). Historja żydów portugalskich w ogóle mało się różni od historji żydów hiszpańskich. Królowie powierzali im, ze względu na szczególną ich zdolność, misje dyplomatyczne i sprawy finansowe. Z ludem żyli w przyjaźni i zgodzie, dopóki bogactwem swojem nie wzbudzili w nim zazdrości, lub duchowieństwo nie wzięło góry. Za szczęśliwe dla żydów czasy można uważać rządy Sanchy II-go (1223—1245) i światłego Dyonizjusza (1279—1325), za którego panowania nadrabin Juda był zarazem ministrem finansów. Nadrabini w Portugalji byli mianowani przez samego króla, a służyły im prawa książęce. Siedmiu rabinów prowincjonalnych, którzy jeszcze byli w Portugalji, pozostawali pod jego zawiadywaniem. W czasie wielkiego prześladowania żydów (§ 94) wielu wychodźców schroniło się do Portugalji. Tu Salomo Alami napisał dzieło swoje *Igereth Mussar*, w którem wykazuje wady swoich współwyznawców (1415). Ostatnie szczęśliwe czasy dla izraelitów były tu za panowania światłego i ludzkiego Alfonsa V-go.

99. **Izaak Abrabanel.**

Rodzina Abrabanel należała do imigrujących z Hiszpanji. Już w XII wieku niektórzy jéj członkowie mieszkali w Sewilli; o Samuelu Abrabanel była już wzmianka (§ 94). Wywodziła ona swój ród z królewskiego domu Dawida. Najbardziéj z nich wsławił się Don Izaak Abrabanel, urodzony w Lizbonie (1437). Obszerne umiejętności, bogactwa i ogólne poważanie zjednały mu wziętość, któréj zawdzięczał wysokie stanowisko i łaski Alfonsa V-go Portugalskiego. Był czułym na cierpienia swoich współwyznawców, za którymi przy każdéj sposobności się ujmował. Ze wstąpieniem zaś na tron Jana II-go (1481) widział się zmuszonym opuścić Portugalję. Udał się tedy do Hiszpanji, gdzie się poświęcił literaturze. Wkrótce jednak na dworze Ferdynanda i Izabelli objął tekę ministra finansów, któremi zarządzał lat 8; jednocześnie napisał komentarz do Biblji i różne pisma filozoficzne. Razem z nim opuścił Portugalję Izaak Aboab (autor komentarza do 2-ch tomów *Turim*,

zbioru kazań, komentarza do Pentateucha Nachmanidesa i drobnych pism. Uczniem tego ostatniego był Abraham Sakuto, astronom i autor dzieła historycznego (*Jochasyn*).

Prawie jednocześnie z nim żyli: Abraham Bibago, autor dzieła dogmatycznego *Derech Emuna*, i Izaak Arama, autor znakomitego religijno-filozoficznego komentarza do Pentateucha *Akedath Icchak;* umarł około 1500 r.

Jako powagi talmudyczne owego czasu wymieniamy: Józefa Chabiba (1400), komentatora Alfasi'ego *Nimuke Josef*, i traktatów Talmudu; Izaaka Kampantou, Gaona kastylskiego, który ułożył metodykę do Talmudu: *Darche Hatalmud* (um. 1463).

100. **Wygnanie żydów z Hiszpanji.**

Zaprowadzona (w r. 1480) w Hiszpanji inkwizycja skierowała wkrótce całą swą działalność przeciwko ogromnéj masie Marranów (neofitów), którzy zajmowali wysokie stanowiska, a których nawrócenie ciągle było podejrzane. Liczba dymiących się stosów z każdym dniem wzrastała dla tysięcy obwinionych na podstawie samego tylko podejrzenia. Po dziesięcioletniéj wojnie (1481 — 1491), do któréj i żydzi pokaźną wnieść musieli kontrybucję, kiedy ostatnie miasto Maurów, Granada, uległa i kiedy cała Hiszpanja chrześciańsko była usposobiona, przełożony inkwizycji Torquemada wymógł na królewskiéj parze ogłoszony d. 31 marca 1492 edykt, obowiązujący wszystkich żydów hiszpańskich do opuszczenia kraju w przeciągu 4-ch miesięcy, pod karą śmierci. Nie wolno im było zabierać z sobą złota ani srebra ani żadnych kosztowności, mogli tylko zamienić je na towary, których wywiezienie z kraju nie było wzbronionem. Niewysłowiona panika ogarnęła żydów, nie pominięto żadnego środka, aby rozkaz ten cofnąć. Abrabanel starał się wpływem swoim zagrażający ten cios odwrócić, lecz nadaremnie. Dnia 2-go sierpnia (w którym przypadł 9 Ab) był ostatnim terminem i stutysiączne masy żydów puściły się na wędrówkę, aby sobie wynaleźć nową ojczyznę. Żydzi tysiącami przyjęli na pozór chrześcianizm, oczekując stosowniejszéj pory do opuszczenia kraju. Niepo-

dobna skreślić wiernego obrazu okropnéj nędzy wygnańców, którzy wyzuci z całego mienia nie wiedzieli, dokąd z rodzinami błędne zwrócić kroki.

101. **Wygnanie żydów z Portugalji** (1497).

Wielu emigrantów przeszło na wybrzeża Afryki, Turcji i Włoch; ogromna masa pod przewodnictwem Izaaka Aboab zwróciła się z prośbą o przyjęcie do Jana Portugalskiego. Za wysokie opodatkowanie znaleźli przytułek, ale tylko na ośm miesięcy. Po upływie zaś zakreślonego czasu zdziesiątkowani wskutek okropnéj nędzy i chorób, wycieńczeni po tylu cierpieniach, zmuszeni byli poddać się nowéj wędrówce. Jeżeli który z przybyszów pozostał w kraju, sprzedano go za niewolnika. Małe dzieci im wydarto, aby je wysłać na Ilias Perditas (Zatraconą wyspę) na wychowanie w zasadach wiary chrześciańskiéj.

Za Manuela, następcy Jana II-go, żydom na chwilę zabłysła iskierka lepszych nadziei. Abraham Sakuto (§ 99) przebywał na jego dworze. Ale gdy król pojął Izabellę, księżniczkę Hiszpańską (1496), żydzi portugalscy tego samego doznali losu co hiszpańscy. Traktowano ich z tem samem barbarzyństwem, tem samem okrucieństwem. I tu znaczna ich liczba dała się pozornie nawrócić, aby swobodnie oczekiwać lepszych czasów, w których będą mogli powrócić na łono wiary ojców swoich. W taki sam sposób położono i w Nawarze koniec Judaizmowi. Do emigracji portugalskiéj należeli: Abraham Sakuto, który zamieszkał w Tunisie; Levi b. Chabib w Jerozolimie; Izaak Karo i wielu innych.

102. **Pogląd.**

Podobne okoliczności zaczęły się rozwijać w daleko większych rozmiarach na półwyspie Pirenejskim i doszłyby zapewne do ostateczności, gdyby wkroczenie Arabów nie stanęło im na zawadzie. Wywołano żydów z kraju, najmniejsze podejrzenie o trzymaniu się Judaizmu pociągało za sobą wię-

zienie i stos. A jednakże pomimo niezliczonych ofiar wściekłego i nienasyconego fanatyzmu, długo jeszcze, bo przez setki lat, utrzymała się w potomkach przymusowych neofitów pamięć Judaizmu.

Historja żydów w Hiszpanji kończy się razem z XV-m stuleciem; ostatnie zajścia w tym kraju (1868) wyłoniły dopiero nadzieję zawiązania nowych stosunków.

Wygnanie żydów z półwyspu Pirenejskiego zadało okropny cios Judaizmowi; rozwój umysłowy cofnął się o kilka wieków. Chociaż literatura hiszpańska w XII wieku już doszła była do najwyższego szczytu, chociaż odtąd wyżéj się już wznieść nie mogła, hiszpańscy jednak żydzi aż do ostatniéj chwili ich wygnania stali na wyższym szczeblu ukształcenia, niż ich bracia w innych krajach europejskich. Ostatnie jeszcze stulecie wydało płody umysłowe, mogące rościć pretensje do długotrwałości. Pomimo utrapień ostatnich lat dziesiątków, żydzi nie przestali pracować na polu umysłowem i urządzali w różnych miastach Hiszpanji i Portugalji drukarnie hebrajskie.

Judaizm stopniowo i o ile można cierpliwie przetrwał cios ten okropny. Półwysep Pirenejski przekonywa się coraz bardziéj, jakie mu rany fanatyzm i nietolerancja zadały.

103. **Żydzi w Państwie Byzantyńskiem.**

O historji żydów w państwie Byzantyńskiem, szczególniéj w pierwszych stuleciach średnich wieków, nie mamy innych źródeł oprócz zbioru praw z czasów Justynjana, różne ograniczenia obywatelskie obejmujących. Między innemi znajduje się i to, że żydzi nie są wiarogodni do świadczenia w sprawach chrześciańskich. Edykt Adrjana, że żydom nie wolno wejść do Jerozolimy, wznowionym został (628) za cesarza Herakljusza, na krótki czas przed zdobyciem Palestyny, Syrji i Egiptu przez Arabów. We wschodniem państwie Rzymskiem liczne wprawdzie mieszkały gminy żydowskie, ale mało pozostało pamiątek umysłowéj ich działalności. W Palestynie i pogranicznych państwach fanatyzm krzyżaków nadzwyczaj się dał uczuć żydom. Lecz gdy te państwa znowu wróciły

pod władzę mahometan, liczny zastęp żydów, a pomiędzy nimi wielu uczonych, udał się (1211) do Palestyny; lecz pomimo starań nie zdołali z niéj uczynić tego, czem była dawniéj—siedziby talmudycznéj erudycji. Kraj ten nieszczęśliwy wkrótce nowe nawiedziły nieszczęścia, przy wyprawach zwycięzkich Mongołów, którzy Jerozolimę obrócili w perzynę. Rzeczywisty wpływ na stan polityczny i oświaty wywarły: zdobycie Konstantynopola przez Turków i emigracja wygnańców hiszpańskich.

104. Żydzi we Włoszech.

Jeszcze przed zniesieniem państwa Judzkiego liczna ludność żydowska zamieszkiwała Włochy. Za Teodoryka, króla Ostrogotów, ich położenie było dość znośne. Nieśli oni pomoc zaszczytną, chociaż bezskuteczną, przy obronie Neapolu przeciwko Belizarjuszowi (536). Za panowania Byzantyńskich cesarzy we Włoszech zatwierdzone zostały na nowo nienawistne prawa Justynjana, ale Longobardowie i pierwsi papieże nadali żydom lepsze stanowisko. W południowych Włoszech, które pozostały pod władzą Byzantyńską, żydzi brali udział w pracach naukowych. Sabbatai Donato, botanik, lekarz i astronom, napisał (930) komentarz do *Sefer Jecyra.* Wówczas wydanem zostało dziełko historyczne *Josypon* czyli hebrajski *Jozefus.* Nathan b. Jochiel (1100) ułożył leksykon do Talmudu p. n. *Aruch.* Salomo Parchon, przyjaciel Judy Halevi i Abrahama ibn Ezry (1160), opracował leksykon hebrajski.

105. Żydowscy uczeni i rymotwórcy we Włoszech (1300).

Nigdzie prawa kanoniczne mniéj nie zyskały wagi niż we Włoszech, w poblizkości Papieża, wśród intryg na dworze jego prawdzonych, w skutek czego stan żydów zawsze tam był znośniejszy; w żadnem państwie chrześciańskiem krwawe prześladowania nie były tak rzadkie jak we Włoszech. Światli książęta umieli cenić nauki i uczonych bez różnicy wyznania.

Dla Fryderyka II-go Hohenstaufen pracował Jakob Anatolio. Dla Karola d'Anjou tłumaczył (1297) lekarz Farragut (Fardasz b. Salem) dzieła arabskie na język łaciński. Dla Roberta d'Anjou, króla Neapolu (1300) Kalonymos b. Kalonymos z Prowancji, Maestro Calo zwany, filozof i satyryk, wydał *Igereth Baale Chaim, Eben Bochan.* Zajmowano się pilnie płodami Majmonidesa, zwłaszcza: Hilel z Weronny (1275) i Serachja b. Izaak b. Szealtiel, przybyły z Hiszpanji. Najsławniejszym z żydowskich rymotwórców we Włoszech był Emanuel b. Salomo z Rzymu (1320). Sławnymi talmudystami owego czasu byli: Izajasz de Trany (1260); wnuk i imiennik jego Cydkija b. Abraham, autor dzieła *Szybole Haleket.* Na początku XIV-go wieku poznano we Włoszech dzieło *Zohar.*

106. Messer Leon i Elia del Medigo.

Nowo założone uniwersytety włoskie zwiedzała znaczna liczba żydowskich studentów, pilnie się zajmujących studjami klasyków starożytności; w każdym światłym domu izraelskim uczono się łaciny. Juda b. Jochiel przezwany Messer Leon, lekarz w Mantui (1480), oprócz wielu dzieł filozoficznych i grammatycznych, napisał retorykę biblijną pod nazwą *Nofeth Cufim,* w któréj przebija gruntowna znajomość Arystotelesa, Cycerona i Kwintyljana. Wyżéj od niego stał Elia del Medigo, który umarł w kwiecie wieku, myśliciel poważany przez żydów i chrześcian (Papieża Syxtusa IV). Uczeń jego, Saul Kohen Aszkenazy z Kandji nakłonił go do napisania dzieła *Bechinoth Hadath,* uwydatniającego prawdziwe cechy religji. Obaj wolnomyślący musieli walczyć z przybyłymi z Niemiec rabinami włoskimi. Jozef Kolon, rodem z Francji, pobierał nauki w Hamburgu i został rabinem w Mantui. Zatargi jego z Messerem doszły do tego stopnia, że książę Mantui rozkazał im obu opuścić miasto. Bardziéj zaciętą była polemika Kolona w dziedzinie Talmudu z Mojżeszem Kapsoli w Konstantynopolu. — Elia del Medigo, atakowany przez Judę Mintz, rabina w Padwie (1498—1509), zmuszonym był wrócić do rodzinnéj swéj Kandji.—Izaak Nathan napisał pierwszą

Konkordancję *Jair Nethib* (1440). Od r. 1475 sztuka drukarska rozprzestrzeniła się między włoskimi żydami. Pierwsze hebrajskie dzieła, które wyszły z druku, były: *Raszy*, kometarz do Pentateucha, bez tekstu (1475), i *Arbaa Turym* (tegoż roku).

107. **Żydzi we Francji i Niemczech.**

Historja żydów francuzkich w początkowych wiekach ściśle jest połączona z historją żydów niemieckich. Dopiero krucjaty i zaraza w środku XIV-go wieku w przerażających swych skutkach wzniosły przedział między nimi. Z ustanowieniem jedności państwa we Francji kończy się historja żydów francuzkich po kilkakrotnem ich wygnaniu. Drobne państewka niemieckie nie ochraniały ich wprawdzie od męczeństwa i krwawych prześladowań; zupełne jednak wygnanie miejsca nie miało.

Stan literatury francuzko-niemieckich żydów nie przedstawia się tak wielostronnie jak żydów hiszpańskich; cała ich działalność ogranicza się na dziedzinie nauk talmudycznych. Na poezji ówczesnéj odzwierciadlają się klęski i nieszczęścia ludu. Co do obyczajów i cnót domowych żydzi niemieccy znacznie przewyższyli pirenejskich.

108. **Merowingowie i Karolingowie.**

Jeszcze za czasów Rzymian Izraelici mieszkali we Francji. W państwie Franków i Burgundji zajmowali się przeważnie uprawą roli i handlem, niektórzy i bronią władali. Lecz stopniowo udało się Merowingom zasiać niezgody, wzbudzić ducha nienawiści ku żydom; wyłączono ich tedy od urzędów publicznych i udziału w służbie wojskowéj. Nie brakło też i przymusowych nawróceń, a szczególniéj gdy król Dagobert (około 630), za przykładem królów Wezygockich, wszystkich żydowskich swych poddanych chciał przymusić do przyjęcia Chrześcianizmu.

Za Karola Wielkiego rozpoczęła się dla żydów w obszernem jego państwie szczęśliwsza epoka. Jak wszyscy statyści poznał on użytek, jaki przynosi krajowi inteligencja i działalność tego plemienia. Używał nawet posłów żydowskich, gdzie zdawało się to zamiarom jego odpowiadać. Przy końcu panowania Karolingów wiele już bardzo ludnych gmin zamieszkało nadreńskie prowincje w Kolonji, Moguncji, Spirze, Worms i Metz, i w najznaczniejszych miastach francuzkich, jakoto: w Paryżu, Orleanie, Lyonie i innych.

109. Gerszon b. Juda.

Za następców Karola Wielkiego żydzi także używali rzadkiéj naówczas swobody; na prawa kanoniczne nie zwracano wcale uwagi. Chrześcianie zwiedzali synagogi i częstokroć znajdowali upodobanie w kazaniach rabinów. Burzliwe przeciwko żydom pisma biskupa Agoberta Lyońskiego (830), któremi sobie nieszczególnie chlubny wzniósł pomnik, żadnego podówczas nie odniosły skutku. Późniéj dopiero, za słabych, w ostatnich czasach panujących Karolingów i na początku dynastji Kapetów, klerycy coraz większą zyskali przewagę. Fałszywe oskarżenia i podburzania ze strony kleryków wstrząsnęły bezpieczeństwem publicznem; wpływowi baronowie nie szanowali powagi królewskiéj.

Miejscem krzewienia nauk talmudycznych była Lotaryngja. Obok Kalonymosa z Luki stanął jako jedna z największych powag: Leontyn (Juda b. Meir Hakohen) około r. 1000, którego najsławniejszy uczeń Gerszon b. Juda, *Meor Hagola* (światło egzylu) zwany, umarł 1040 r. Pochodził z Moguncji, napisał komentarze do Talmudu, które porozsyłał w różne strony. Wsławił się porządkami zaprowadzonemi pod nazwą *Takonoth*, z których najbardziéj się wyróżnia zakaz wielożeństwa u żydów europejskich. Współcześnie z nim żył Szymon b. Izaak. Obaj pisali modlitwy w guście Eliazara Kalir, w których najbardziéj na uciemiężenie żydów i przymusowe ich nawracanie do Chrześcianizmu utyskują. Gerszon wskutek tego przymusu utracił syna.

110. **Salomo b. Izaak (Raszy)** (1040—1105).

Wszystkie przeważniejsze znakomitości rabiniczne istniały w środku XI-go stulecia: Eliasz stary, szwagier Gaona Hai (§ 68); Jozef b. Samuel Tob-Elem w Limoges i inni. Wszystkich zaś przewyższył Rabi Salomo b. Izaak, przez abbrewiację *Raszy* zwany (ur. w Troyes 1040, um. 1105). Pobierał nauki u Jakoba b. Jakir, Izaaka Halevi z Worms i Izaaka b. Juda w Moguncji, a był synowcem poety Szymona b. Izaak. Komentarz jego do Pisma świętego świadczy o zdrowym jego rozsądku i znamionuje, pomimo wmięszania Hagady, wykład racjonalny. Komentarze jego do Talmudu są niedoścignionym wzorem metodycznego wykładu. Od niego rozpoczęły się studja Talmudu na wyższą skalę. Wiódł życie skromne, w niedostatku, jak się to odbija we wszystkich jego pracach. Miał tylko trzy córki, z których średnia była matką trzech znakomitych synów: Samuela, Izaaka i Jakóba.

111. **Pierwsza krucjata** (1096).

Ku końcowi XI-go stulecia żydzi nadreńscy takich doświadczyli prześladowań, jakich do owego czasu w Niemczech nie widziano. Rozkiełznane hordy krzyżaków rozpoczęły dzieło swoje od grabieży i rzezi żydów. Władze miejskie i biskupi nie zdołali lub nie chcieli ich zapędu hamować. Tym sposobem gminy jedna po drugiéj upadały: Metz, Trier, Spira, Worms, Moguncja. Neus, Kolonja i w wielu pomniejszych miejscowościach. W tych okolicznościach żydzi po większéj części ponieśli śmierć męczeńską; wielu z nich sami ją sobie i dzieciom swoim zadawali, paląc się wraz z domami i synagogami, lub wskakując do Renu. Mała liczba przyjęła pozornie chrzest. W przeciągu maja i czerwca 1096 r. zginąć miało około 12,000 żydów. Rzeź szerzyła się aż do Ratysbony i Pragi Czeskiéj.

Powrót Henryka IV z Włoch położył koniec tym nieporządkom i sprowadził lepsze czasy dla Izraelitów. Na przekorę Papieżowi pozwolono pozornym neofitom powrócić do Judaizmu.

112. **Druga krucjata** (1146). **Prześladowania w Anglji.**

Kiedy niepowodzenie krzyżaków w Palestynie wymagało przyjścia im w pomoc, król Ludwik francuzki sam z krzyżem w ręku przodował swoim hufcom, a papież Eugenjusz III-ci uwolnił wszystkich tych, co brali udział w wyprawie, od płacenia należących się żydom procentów. Bernard de Clairvaux i Piotr de Clugny miewali kazania w duchu papiezkim. Francuzkich więc żydów ograbiono tylko, kiedy niemieccy zdawali się ulegać ogólnéj zagładzie, jak za pierwszéj krucjaty. Mordy w nadreńskich miejscowościach powtarzały się chociaż w mniejszym rozmiarze. Biskupi i władze miejskie tym razem gorliwiéj żydów protegowali; Biskup koloński oddał im nawet warownię, z któréj się skutecznie bronili. Bernard de Clairvaux sam pośpieszył znękanym na pomoc, ale usiłowanie jego uspokojenia rozwścieczonego ludu pozostało bez skutku.

Po przejściu téj burzy pozostał jeszcze szkodliwy wpływ, który wywarły prześladowania, wraz z rosnącą potęgą duchowieństwa, na stanowisko żydów w Niemczech. Z kammerknechtów cesarskich (poddanych skarbu), wnoszących zamiast dawniejszego podatku kościelnego podatek pogłówny na rzecz skarbu, spadli do kategorji służalców i niewolników. Każde miasto, każdy książę, a nawet sam cesarz o tyle tylko ich protegował, o ile mu szło o dochody z nich ściągane; o stanowisku zaś legalnem, o zabezpieczeniu praw własności nawet mowy nie było. Krwawe też wybuchy fanatyzmu od czasu do czasu miały miejsce; w pojedynczych miejscowościach za zasadę takowych przyjęto różne bajeczne pogłoski o zamordowaniu dzieci chrześciańskich, przekłuciu hostji i t. p. Tym sposobem w Blois 26 maja 1171 r. 31 mężczyzn i 17 kobiet zginęło na stosie; w r. zaś 1191 w Bray spalono 100 żydów. Rozkiełznany fanatyzm przeszedł także do Anglji, gdzie dotąd żydzi byli nietykalni. Ze wstąpieniem na tron Ryszarda, nazwanego Lwiem Sercem, rozpoczęły się mordercze te sceny, na które król patrzał obojętnie. Między innymi rabi Jakob (Rabenu Tam) z Orleans padł ofiarą takiego wzburzenia umysłów. Podobne sceny powtórzyły się w Lynn Norwich (1190). Szcze-

gólniejszą przejmowały zgrozą zajścia w Yorku i innych miastach angielskich.

113. Tosafiści.

Wśród tego ogromu nieszczęść Izraelici nie przestawali gorliwie zajmować się naukami rabinicznemi. Przeszło dwa wieki cały szereg światłych mężów pracował nad objaśnieniem komentarza Raszy i zbiór swych uwag wydał pod skromną nazwą suplementów (*Tosafoth*). Do najstarszych Tosafistów zaliczają: dwóch zięciów Raszy'ego: Judę b. Nathan i Meira b. Samuel i trzech synów tego ostatniego, z których Samuel (Raszbam) dopełniający prace talmudyczne swego dziada (Raszy), a przytem komentator Biblji, i Jakob (Rabenu Tam) śmiały i dowcipny objaśniciel Talmudu najbardziéj się wsławili. Ostatni napisał dzieło talmudyczne *Sefer Hajaszor*, prowadził poetyczną korrespondencję z Ibn-Ezrą i był także grammatykiem. Umarł gwałtowną śmiercią (§ 112) 9-go czerwca 1171 r.

Z innych Tosafistów odznaczyli się: Eliezer b. Nathan z Moguncji (Raben 1140), autor dzieła *Cofnath-Peneach*; Jozef b. Samuel Porath, komentator Biblji, Izaak b. Samuel Stary (Ri), Izaak b. Mordechaj z Ratysbony, Izaak Halaban z Pragi, Eliezer z Metz, Simson b. Abraham z Sens (um. 1230), Eliezer b. Joel Halevi w Spirze (1210), Mojżesz b. Jakob (1236), *Semag* zwany, i inni.

114. Egzegeci Pisma świętego i Etycy.

Przy pilnéj nauce Talmudu nie zaniedbano opracowywania Pisma świętego, chociaż brak gruntownéj znajomości grammatyki, studja utworów Hagady i skłonność do nauk mistycznych często stawały temu na przeszkodzie. Egzegetami zasługującymi na wzmiankę są: Tobijasz b. Eliezer, autor dzieła *Lekach-Tob*; Jozef Kara syn autora *Jalkut Szymeoni*, Jozef Bechor-Szor, autor dzieła *Gan* i objaśnień *Daatk-Zekenim;* Chizkijah b. Monoach (1260), autor *Chizkuni;* Izaak b. Juda Halevi,

który wydał *Paneach-Raza*. Równie liczne są dzieła etyczne, które wyszły w owéj epoce. Eliezer b. Izaak z Worms (1050) wydał *Orchot Chaim;* Juda Pobożny (1200)—*Sefer Chassydym;* Eleazar b. Juda z Worms—*Rokeach.*

115. **Prześladowanie żydów we Francji.**

Przedsięwzięte przez Papieży środki przeciwko żydom wywołały w nieokrzesanéj jeszcze ludności Francji i Niemiec okropniejsze skutki niż w Hiszpanji. Napaści na żydów i fałszywe zarzuty były na porządku dziennym, a życie ich ciągle narażone na wielkie niebezpieczeństwa. Nawet Talmud nie uszedł pocisków nieprzyjacielskich: za sprawą dominikanina Henryka i apostaty Mikołaja Donina, Ludwik Święty przygotował publiczne dysputy, w których Jechiel z Paryża, Mojżesz Coucy, Juda Melunczyk i Samuel b. Salomo brali udział. W 1242 r. 24 wozów naładowanych księgami Talmudu spalono publicznie w Paryżu. W 40 dni późniéj takiż sam los spotkał dzieła Majmonidesa, za sprawą Jonasza z Garonny—co jednak nie położyło tamy studjom Talmudu. Nie udało się również usiłowanie wyłączenia żydów z fakultetów medycznych i niewzywania ich pomocy w potrzebie—przywiązanie do życia było silniejsze niż wszystkie ustawy kanoniczne. Cofnięto także zawyrokowane przez świętoszka Ludwika IX wygnanie żydów z Francji. Chciwość jednakże spowodowała Filipa IV-go (Pięknego) do wygnania (1306) wszystkich żydów kraj zamieszkujących (około 100,000), zabrawszy dla siebie całe ich mienie ruchome i nieruchome, a nawet wszelkie ich należytości od chrześcian. I Prowancja opróżnioną została z żydów. Syn i następca Filipa, Ludwik X, pozwolił im wprawdzie wrócić do Francji, ale pod uciążliwemi warunkami. Za Filipa V-go (1320) we Francji północnéj miało miejsce wielkie prześladowanie, znane pod nazwą *Pasterskiego*, przez wyuzdaną hordę, która miała przedsięwziąść wyprawę krzyżową.

116. **Meir z Rottenburga.**

Za Fryderyka II-go z Hohenstaufenów, który żył w nieporozumieniu z papieżem, ustały podżegania przeciwko żydom. Zajmowali oni u Austrjackich książąt wpływowe stanowiska. W Moguncji odbył się (1223) zjazd rabinów, celem zajęcia się interesami gmin i ich opodatkowaniem. Podobne zebranie miało miejsce w r. 1245-m i na niem uchwalono, że nie wolno ani rabinom bez zezwolenia gminy, ani gminie bez zgody rabinów nikogo wykląć.

Pierwszą powagą rabiniczną był naówczas Meir b. Baruch z Rottenburga, urodz. w Worms, *Hamoor Hagodol* (wielkiem światłem) zwany, nadrabin wszystkich żydów francuzko-niemieckich. W towarzystwie wielu familij żydowskich chciał on emigrować do Palestyny, lecz przybywszy (1286) do Lombardji, z rozkazu cesarza Rudolfa osadzonym został w wieży Ensisheim w Alzacji. Żydzi ofiarowali znaczne summy na jego okup, lecz sam Meir wzbronił im tego z obawy, aby to nie utorowało drogi możnowładcom do częstego w ten sposób wyzyskiwania żydów. Umarł też w więzieniu 27 kwietnia 1293 a zwłoki jego dopiero w 14 lat później pochowano w Worms. Z uczniów jego najbardziéj się wsławili: Aszer b. Jechiel (§ 90); Mordechai b. Hilel (autor Compendium do Talmudu p. t. *Mordechai*), który wskutek powstania ludu utracił życie, i Simson b. Cadok (Taszbac).

Meir z Rottenburga rozwiązał tysiące kwestyj religijnych i prawnych, które się znajdują w różnych zbiorach. Napisał *Tosafot* do Talmudu; dzieło obejmujące przepisy żałoby; *komentarz* do niektórych części Myszny. Był także pajtonem; elegja jego na spalenie Talmudu znajduje się w liturgji na dzień 9 Ab.

117. **Czarna śmierć** (1348—1350).

Wiek XIV był jednem pasmem okrutnych prześladowań i ciągle się powtarzającéj rzezi żydów. Pod przewodnictwem niejakiegoś Rindfleischa, potok rozjuszonego ludu, wskutek obwinienia żydów (1298) o znieważenie hostji, rzucił się, począwszy od Rottingen, na gminy Bawarskie, z których Würzburg i Nürenberg najbardziéj ucierpiały. W czasie zamieszek za

Ludwika Bawarskiego, zgraja tak zwanych Armlederów (1336—1337) srożyła się w Alzacji i Szwabach; w Deckendorf (1337) napadnięto nagle na żydów, których wycięto w pień i przywłaszczono ich majątki. Wszystkie te jednak okrucieństwa były prawie niczem w porównaniu z przeraźliwemi scenami, które się odbyły w czasie wynikłéj w Azji i całéj Europie grasującéj epidemii, „czarną śmiercią“ zwanéj. Zaraza ta, któréj prawie czwarta część ludności europejskiéj stała się ofiarą, wyłoniła niedorzeczny zarzut, jakoby żydzi mieli studnie (z których przecież sami pili) zatruć. Z Hiszpanji to szaleństwo się rozniosło przez Francję południową aż do Szwajcarji i Niemiec, gdzie znalazło przysposobioną niwę. Najniedorzeczniejsze zmyślano baśnie, które krążyły z ust do ust i na zasadzie których wzięto na tortury wiele jednostek, a wymuszone ich zeznania posłużyły za podstawę do niesłychanych mordów. Całe gminy ginęły w płomieniach. Dreszcz przejmuje na wspomnienie wszystkich tych gmin, które naówczas zniszczono. W Ratysbonie, Hanowerze, Wrocławiu i Wiedniu powtarzały się te sceny okrucieństwa. Tysiące niewinnych ofiar uległo temu szałowi, który na średniowieczne chrześciaństwo, a szczególniéj na Niemców rzucił piętno wiecznéj hańby. W niektórych miejscach żydzi porwali za broń i drogo sprzedali swe życie; w innych zabijali własne żony i dzieci i ginęli w płomieniach domostw i synagóg, które sami podpalali. Napróżno Papież porozsyłał odezwy energiczne w obronie żydów, nadaremne także były usiłowania cesarza Karola IV-go, rozsądnych książąt i władz miejscowych. Nie podobna było prądowi temu tamę położyć; wszędzie dymiły się stosy, wszędzie płynęły strumienie krwi żydowskiéj.

Znośniejszym był stan rzeczy we wschodniéj części Niemiec i w Polsce, któréj król Kazimierz III okazał się przychylnym dla żydów.

118. Koniec wieków średnich.

Przekonawszy się, że wygnanie żydów znaczne krajowi przyczyniło straty, książęta i władze miejskie—aby ich przyjąć na nowo—wyjednali sobie prawo u cesarza, który żydów ogło-

sił za swoich kammerknechtów. Nie obeszło się jednak bez nowych prześladowań, a nawet i wygnania. Ostatnie miało miejsce w Pradze Czeskiéj (1389), przyczém tysiące utraciło życie. Cesarz Wenzel unieważnił wszystkie należytości żydów od chrześcian, którym zastawy bez wykupu zwrócić musieli. W środku XV-go stulecia fanatyk Capistran objeżdżał Niemcy, siejąc na każdym kroku nienawiść przeciwko żydom. Kazania jego zostawiły za sobą ślady krwi i zniszczenia. W Wrocławiu (1454) spalono 41 ofiar żydowskich. Podobne dreszczem przejmujące czyny spełniono na Szlązku i graniczących z nim okolicach. Z Styrji zupełnie żydów wygnano (1496). Prace ówczesnych żydów na polu literatury, nawet rabinicznéj, były nic nie znaczące. Ograniczały się one na kollekcjach, wyjątkach i układaniu rytualij. Mejer Halevi w Wiedniu (1370) wydał rozporządzenie, aby nie posiadającym upoważnienia nadrabina nie wolno było zajmować posady rabina (Morenu). Między tymi, którzy uporządkowali zaprowadzone dawniéj zwyczaje, najsławniejszym był: Jakob Halevi (Maharil). Do znakomitości na niwie Talmudu należy Izrael Isserls (um. 1460), autor zbioru rozstrzygnień p. t. *Terumath Hadeszen.* Wielostronne ukształcenie objawia się w dziele *Hanicochon* Lipmana z Mühlhausen.

We Francji dopuszczono znowu żydów (1360) do powrotu, na znośnych warunkach. Rabin Matathia b. Josef założył w Paryżu szkołę Talmudu i uznanym został przez Karola V sędzią żydów. Po śmierci tego króla rozpoczęły się znowu wzburzenia ludu przeciwko żydom, którzy i sami między sobą byli poróżnieni z przyczyny wyboru rabina z dwóch przedstawiających się kandydatów: Jochanana syna Mathathii i Izajasza b. Aba-Mari, ucznia Jochanana. Wezwani do załatwienia téj kwestji: Chisdai Kreskas i Izaak b. Szeszeth, rozstrzygnęli na korzyść Jochanana. Lecz Karol VI wydał (1394) rozkaz wydalenia wszystkich żydów z Francji bez krzywdzenia ich co do osoby i majątku. W niektórych jednak miejscowościach żydzi pozostali. Jochanan udał się do Włoch.

119. **Przegląd tego perjodu.**

Doszło więc do tego, że niemieccy żydzi w średnich wiekach w zupełności utracili swe stanowisko polityczne i socjalne. Nie mieli ojczyzny, nosili poniżające powierzchowne oznaki, żyli w Ghecie, płacili pogłowne i inne uciążliwe podatki, nie dozwalano im zajmować się przemysłem, rolnictwem, rzemiosłami, ani piastować urzędy publiczne. Jedynym ich sposobem zarobkowania były: handel drobiazgowy i interesa pieniężne. Przytem życie i mienie było wystawione na nieustanne napaści chciwych i nieubłaganych wrogów. Do chrześcianizmu, który znali tylko z złéj strony, a mianowicie: z głupoty i zabobonów duchowieństwa, wyuzdanego kleru, nieludzkości szlachty, frymarczącego obywatelstwa, w najwyższym stopniu zakamieniałego, nakoniec z nienasyconéj chciwości książąt, czuli niepokonaną odrazę. O pracach na polu umysłowem i mowy nawet nie było; zorza nowożytnych czasów bardzo jeszcze była daleką od zawitania w dzielnicę żydowską. W odosobnionem życiu w ghecie przestarzałe żywioły języka niemieckiego zlały się z hebrajskiemi wyrażeniami i utworzyły zepsuty żargon, który po wiekach średnich długo się jeszcze utrzymał, a który w tłumaczeniach Biblji i książek do nabożeństwa w język piśmienny się zamienił. Narodową jednak literaturę, Talmud i Hagadę starali się utrzymać z niezrównaną wytrwałością; w niéj duch Judaizmu nową czerpał siłę, przy jéj pomocy czuł się wyższym nad otaczający go świat barbarzyński. Zmuszony do niewolniczego poddaństwa, gardził Izrael w duchu przemagającym go dumnym wrogiem, czując się wyższym od niego pod względem inteligencji i życia umysłowego. Gdzie przemoc uchodzi za prawo, tam chytrość i podejście zastępować muszą brak siły. W saméj Gminie wszędzie istniał duch zgody i jednomyślności. W synagogach pobożnie się modlono, życie rodzinne miało za podstawę: wierność, umiarkowanie i pracę; one to były szkopułem, o który rozjuszone fale fanatyzmu rozbić się musiały, a za którym ukrywał się zarodek lepszych i szczęśliwszych czasów.

CZĘŚĆ IV-ta.

Dzieje nowoczesne.

ROZDZIAŁ V.

Dzieje nowoczesne.

120. Żydzi w Państwie Tureckiem.

Wskutek wygnania z Hiszpanji i Portugalji, Turcja europejska i azjatycka stała się pożądanem siedliskiem tysięcy pozostałych bez przytułku. We wszystkich prawie znaczniejszych miastach potworzyły się osobne gminy, w których przyswojone poprzednio język i obyczaje przechowane zostały. W miastach nadmorskich zakwitły handel i przemysł, a stosunkowo pomyślne położenie żydów coraz więcéj sprowadzało wychodźców z innych krajów. Najliczniejsze potworzyły się gminy w Konstantynopolu, Salonice i Smyrnie. Działalność literacka przyjęła,—szczególniéj po rozpowszechnieniu sztuki drukarskiéj—daleko większe rozmiary, chociaż się tylko zajmowano nauką Talmudu i kabały; wiadomości świeckie i poezja ustąpiły z widowni. Mojżesz Kapsoli (1480), którego Mohamed II-gi mianował nadrabinem wszystkich żydów tureckich, powołany został do Dywanu, gdzie zasiadał obok Muftiego. Wsławił się sporem wiedzionym w dziedzinie Talmudu z Jozefem Kolon (§ 106). Nieco późniéj od niego żył (1520) Eliasz Mizrachi, matematyk i talmudysta, znany komentator Raszy'ego. W Tunisie Abraham Sakuto napisał znaną historję *Juchasyn* (§ 101). Współczesny Mojżesz Alaszkar wystąpił w obronie Majmonidesa. W Egipcie funkcjonowali jako zwierzchnicy wszystkich żydowskich gmin: Izaak Kohen Szalal (um. 1525), Samuel Sedillo i arcy-poważny talmudysta Dawid Abi Zymra (Radbaz), który dożył sędziwéj starości. Do Jerozolimy, któréj ludność żydowska w przeciągu jednego stulecia w dwadzieściakroć się powiększyła, przybyli: Obadja

Barlinoro (1500). komentator Myszny, i Jakob Berab z Afryki północnéj do Cefath, które to miasto narówni z Jerozolimą, Tyberją i Hebronem liczną mieściło gminę.

121. Don Jozef Nasy.

Za pierwszych władców tureckich, których mądrość, przezorność i śmiałość wyniosły do szczytu potęgi, żydzi zajmowali wpływowe stanowiska, jako lekarze, dyplomaci i finansiści. Selim i Soliman I utrzymywali nadwornych lekarzy: Jozefa i Mojżesza Hamon. Ostatni wydał perskie tłumaczenie Pentateucha. Najwyższéj dostąpił godności Don Jozef Nasy, który dawniéj przyjął na pozór chrześcianizm z nazwiskiem Jana Miquez. Jego teścia Donna Gracia Mendesia, również na pozór chrześcianka pod nazwą Beatrix, odznaczająca się bogactwem, ukształceniem i wspaniałomyślnością, przeszedłszy różne koleje losu, przeniosła się kolejno z Antwerpji do Wenecji, Ferrary i Konstantynopola, gdzie Jozef Nasy zaślubił jéj córkę Rejnę i przez swe bogactwa i wyniosłość umysłu zaskarbił sobie łaski Solimana i następcy jego Selima. Ten go mianował księciem Naxos i wysp Cykladskich, których zarząd Jozef powierzył hiszpańskiemu szlachcicowi chrześciańskiemu. Miał zostać królem Cypryjskim, gdyby się zdobycie téj wyspy było mu udało, lecz ta jego nadzieja nie spełniła się. Nie udał mu się podobnież zamiar odbudowania Tyberji i zaludnienia jéj żydami. Umarł 1579 r., wdowa jego Rejna aż do końca XVI-go wieku miała drukarnię książek hebrajskich na Kuru-Tszoszmc, przedmieściu Konstantynopolskiem. Jako dyplomata odznaczył się arcy-wykształcony talmudysta Salomo b. Nathan Aszkenazy, który załatwiał interesa rządu Tureckiego z Chrześcianami. Wielu członków starożytnéj rodziny Jachja pracowało w dziedzinie umiejętności i poezji; odznaczyli się z niéj: Juda Sarko, Saadja Longo, a szczególniéj Izrael Nagara (*Zemiroth Izrael*); Juda Ibn Verga napisał *Szebet Jehuda*, dziełko obejmujące wszystkie prześladowania żydów, które syn jego Salomon z liczby wygnanych z Hiszpanji

ostatniemi wypadkami przedłużył, a syn tegoż Salomona—Jozef, rabin Adrjanopola, ukończył.

122. Jozef Karo i współcześni.

Najznakomitszą powagą talmudyczną XVI-go wieku był Jozef Karo b. Efraim (1488—1575). Wygnany z Hiszpanji przybył jeszcze w dzieciństwie z rodzicami do Nikopolis, następnie do Adrjanopola, a w końcu do Palestyny. Wydał sławny komentarz do *Arba-Turym* pod tytułem *Beth-Josef*. Z tego ułożył kodeks: *Szulchan-Aruch;* dalój napisał *Kesef-Myszne*, komentarz do *Mysżne-Torah* Majmonidesa, i wydał wiele innych pism.

Zaniechano wtedy wszelkie studja filozoficzne, a praca umysłowa ówczesna ograniczała się na naukach kabalistycznych; w łonie jéj pracowników powstali marzyciele, którzy chcieli uchodzić za Messjaszów. Dawid Rubeni, mniemany brat Jozefa, króla 2½ pokoleń zajordańskich, przebywszy Azję i Europę, rozpowszechnił fałszywe wieści o dziesięciu pokoleniach i otrzymał audjencję u wielu osób koronowanych, które pobudzał do zdobycia Palestyny. Połączył się z nim Salomo Molcho, który, rzuciwszy przyjęty pozornie chrześcianizm, powrócił do judaizmu, głosił kazania o Messjaszu i starał się Papieżowi, u którego sobie wyjednał posłuchanie, wykazać prawdy swego wyznania. Karól V rozkazał obu aresztować. Molcho spalonym został; Dawid Rubeni odesłany do Hiszpanji, gdzie umarł w więzieniu.

Autorami dzieł kabalistycznych owéj epoki byli: Mojżesz z Kordowy w Cefath (1570), Izaak Lorja w Jerozolimie (1534—1572), uczeń tegoż Chaim Wital Kalabrejczyk (1543—1620), Salomo Alkabic, kolega Jozefa Karo, ułożył pieśń sobotnią *Lecho Dody* i kabalistyczne komentarze.

Uczeni współcześni Jozefa Karo na wschodzie byli: Mojżesz b. Jozef Trani (um. 1580) w Cefacie, Becalel Aszkenazy w Egipcie (wydał *Szyta-Mekubeces*, zbiór starożytnych objaśnień Talmudu). W Salonice: Samuel di Medina (1589), Jozef Ibn-Jachja (wydał *Thora-Or*) i wielu innych.

123. Żydzi w Palestynie.

Przejście do Palestyny celem ukończenia tam pielgrzymki doczestnéj uważane było u żydów za środek przypodobania się Bogu. Im smutniejsze było położenie żydów w Europie, tem więcéj ich emigrowało do Palestyny, która się coraz bardziéj napełniała ludnością, pozbawioną wszelkiego sposobu utrzymania i wyzyskiwaną przytem przez urzędników tureckich. Żydzi w innych krajach uważali sobie za obowiązek wspierać tych biednych, i większe gminy urządzały u siebie specjalne na ten cel kasy. Od czasu do czasu wyprawiono z Palestyny inkasatorów, którzy dobrowolne te składki zbierali; lecz te wsparcia, które do niedawna trwały, nie mogły się przyczynić do zmniejszenia nędzy Palestyńczyków. Liczba biednych przybyszów dziś jeszcze coraz się wzmaga; o zarobkowaniu nikt dotąd nie myśli; studja talmudyczne i kabalistyczne owładnęły wszystkich. Wiele było skarg i zażaleń, chociaż nadaremnych, o nadużycia przy podziale tych składek.

Pomiędzy przybyszami do Palestyny, można powiedzieć, najznakomitszym był: Izajasz Halevi Hurwitz, z pochodzenia polak, rabin w Frankfurcie n. Menem i Pradze Czeskiéj. Przybył do Jerozolimy 1621 r., ale różne okoliczności zmusiły go ujść do Cefath (1626), gdzie wkrótce życie zakończył. Był autorem tak rozpowszechnionego dzieła, czysto-religijnego, uzasadnionego na czystości obyczajów: *Sztwe Luchoth Habberith* (*Szelah*). Przodkowie i potomkowie Izajasza przez wieki wsławiali się naukowością w dziedzinie Talmudu. Do uczonych XVII wieku należeli także Jakob Chagis (ur. 1621, um. 1674) i syn jego Mojżesz Chagis (ur. 1670); Chaim Dawid Jozef Azylai, sławny z erudycji talmudycznéj i kabalistycznéj (ur. 1727, um. 1807). Dzieła jego: *Szem Hagdolim i Waad Lachachomim* obejmują bogaty skarb bibljograficznych wiadomości; Abraham di Boton: *Lechem Myszne* i Juda Rozanes: *Myszne Lamelech* (um. 1727)—komentatorowie *Myszne Tora* Majmonidesa; Chaim Benveniste: *Keneseth Hagdolah;* Chizkija di Silva: *Peri Chadasz*; Dawid Konforte: *Kore Hadoroth,* i inni.

124. **Sabbatai Cebi** (1626—1676).

Sabbatai Cebi, urodzony w Smyrnie (1626), obdarzony był z natury niepospolitemi przymiotami ciała i umysłu; od lat młodocianych poświęcił się naukom mistycznym, prowadził życie ascetyczne, nareszcie ogłosił się Messjaszem (1648). Pod klątwą na niego rzuconą przez Rabinat, w którym własny jego nauczyciel Josef Iskaffa zasiadał, wydalony z Smirny (1651), znalazł on poparcie w Kairze. Tam zawezwał do siebie niejakąś Sarę, pochodzącą z żydowskiéj rodziny, a wychowaną w klasztorze, z którego tajemnie się wymknęła, aby rozpocząć życie awanturnicze. Mniemany prorok Nathan z Gazza ogłaszał Sabbatai'ego Messjaszem, opierając swe twierdzenie na zmyślonych cudach. Wkrótce ta wrzawa messjaszowska tak wielkie, a szczególniéj w Smyrnie, przybrała rozmiary, że Aaron Lapapa, rabin tego miasta, do którego Sabbatai późniéj powrócił, musiał je opuścić. Wiara w tego Messjasza rozpowszechniła się po gminach Azji mniejszéj, Turcji i Włoch; w różnych miejscowościach marzyciele przepowiadali blizkość panowania Messjasza, przytłumiając głosy rozsądniejszych jednostek. Przygotowano się wszędzie do odbywania wędrówek do Palestyny, która znowu przejść miała w posiadanie żydów. Roku 1666 Sabbatai, któremu zwolennicy jego cześć boską oddawali, przyrzekłszy uczniom swoim korony i królestwa, udał się do Konstantynopola, gdzie został ujęty i sprowadzony do zamku Dardanelskiego Abydos. Prąd jednak wierzących w niego ciągle się wzmagał, pogłoski o cudownéj jego sile z ust do ust przelatywały po całéj Europie i wywarły nawet niejakie wrażenie na chrześcianach. W więzieniu prowadził życie książęce. Rząd Turecki, zaniepokojony przewidzianemi stąd skutkami, sprowadził Sabbatai'ego do Konstantynopola, gdzie przedstawiony sułtanowi przyjął Islamizm, a z nim imię Machmuda Effendi, i został mianowanym Kajudży Baszą (przełożonym straży w Seraju), Jednocześnie z nim wielu jego zwolenników przeszło do Islamu. Tem jednak mała tylko cząstka jego czcicieli rozczarowaną została. Sam Sabbatai miewał jeszcze kazania, to w roli żyda, to jako muzułmanin. Nakoniec wygnano go do Albanji, gdzie (1676) umarł opuszczony.

Fantastyczna wiara w jego misję Messjaszową przetrwała jeszcze przeszło całe stulecie.

125. Żydzi we Włoszech. Abravanel. Eljasz Levita.

W XVI wieku wychodźcy żydowscy z Hiszpanji zetknęli się we Włoszech z greckimi, którzy uszli z Turcji, i rozpoczęło się czynne życie w dziedzinie prac umysłowych. Ukształcenie i działalność zjednały żydom wpływowe stanowiska. Pozorni chrześcianie we wszystkich stopniach hierarchji piastowali znakomite urzędy. Izaak Abravanel przybył do Neapolu (1493), gdzie pozyskał sobie łaskę Ferdynanda i jego następcy Alfonsa, z którym się schronił do Sycylji przed Karolem VIII. Stąd udał się do Korfu, potém siedm lat (1496—1503) przepędził na zajęciach naukowych. Po upływie tego czasu powierzoną mu została (1503) misja dyplomatyczna w Wenecji, gdzie (1508) życie zakończył. Zwłoki jego pochowane zostały w Padwie. Najstarszym jego synem był Juda Leon (Leo Hebraeus), lekarz i filozof, przyjaciel Pica di Mirandola, autor *Dialoghi di Amore*, przetłumaczonych na różne języki; drugi syn Jozef był lekarzem w Wenecji i Ferrarze; trzeci Samuel (ur. 1473) był ministrem finansów Wice-króla Neapolu, Don Pedra di Tiledo. Dom jego był zebraniem uczonych; jego małżonka Benvenida, wzór pobożności, mądrości i dobroczynności, miała sobie powierzone wychowanie córki Wice-króla Neapolu. Samuel umarł w Ferrarze (około 1550). Żydzi we Włoszech najgłówniéj się wsławili w sztuce lekarskiéj, i do nich, wbrew przepisom kanonicznym, sami nawet Papieże się uciekali (Bonet de Lates u Aleksandra IV-go i Leona X; Szymon Corfali u Juljusza II-go). Znajomość języka hebrajskiego rozpowszechniła się między chrześcianami za pomocą dzieł grammatycznych i leksykalnych Eliasza Levity (1465—1549), którego przyjął do swego domu generał zakonu Egidio di Viterbo w Rzymie.

Dzieła Levity są następujące: *Bachur*, *Harkaba*, *Tub-Taam*, *Masoreth-Hamasoreth*, *Methurgeman*, *Pirke-Elia*, *Tyszby*.

126. Cenzura.—Palenie Talmudu.

Po założeniu zakonu Jezuitów i zaprowadzeniu inkwizycji w państwie Papiezkiem nastały czasy nieszczęśliwe. Za Juljusza III-go, a bardziéj jeszcze za Pawła VI i Piusa V uchwalono stosowanie ostrych środków przeciwko Marranom i w ogólności surowe wydano prawa przeciwko żydom. Kiedy na półwyspie Pirenejskim odbywały się auto-da-fe na pozornych neofitach, duchowieństwo we Włoszech zacięcie prześladowało piśmiennictwo żydowskie. Na zasadzie denuncjacji, po większéj części renegatów, rzucano się nagle na żydów, zabierano im książki, szczególniéj treści talmudycznéj, które tysiącami publicznie palono. Takie stosy wzniesiono (od 1553) w Rzymie, Wenecji, Ankonie, Bolonji, Kandji i (1559) w Kremonie. Drukarnie hebrajskie wszędzie zamknięto, a nawet w Wenecji, gdzie dopiero 1564 r. na nowo działać zaczęły, i to po ocenzurowaniu Talmudu przez Radę Trydentyńską, na zasadzie którego Pius IV dozwolił drukowania go, ale pod inną nazwą. Inne pozostałe żydom pisma uległy także ścisłéj cenzurze i w wielu miejscach przekreślane zostały. Zaburzenia ze strony pospólstwa często się wznawiały; przymuszono także żydów do noszenia powierzchownych oznak.—Wenecja była pierwszą, która urządziła Ghetto; inne miasta, jakoto: Rzym, Mantua, Padua poszły za jéj przykładem i na jéj wzór go urządzały. Wielu żydów oddaliło się do Turcji i wschodnich krajów. Dwa w owym czasie wyszły pisma obejmujące wierny opis ówczesnych cierpień Izraelitów: 1) w języku hebrajskim *Emek Habbacho* przez Josefa Hakohen (1496—1572); 2) w języku portugalskim p. t. *Consolaçâo as tribulaçoens de Israel* (Pocieszenie dla cierpień Izraela) w formie rozmowy przez Samuela Usque w Ferrarze (1552).

Księgi kabalistyczne lepszego doznały losu. Księga Zohar, pomimo protestu całéj intelligencji, staraniem Mojżesza Bazulli i Izaaka de Latas (1558—1560) po raz pierwszy wydrukowaną została.

124. Azarja de Rossi.

Azarja b. Mojżesz de Rossi, *min Hoadumim* zwany (urodzony w Mantui 1511, umarł 1578), doszedł między żydami włoskimi najwyższego szczytu ukształcenia. Wydał znakomite dzieło *Meor Enaim*, traktujące o przeglądzie krytycznym Philona, dawniejszych tłumaczeniach Biblji, o Hagadzie, Chronologji, i t. d. Za dopełnienie do niego służy małe dziełko: *Macref Lakesef*. Odznacza się gruntowną znajomością literatury klasycznéj, jasnym poglądem i wolnością od wszelkich przesądów; a co najważniejsza, dzieła jego wielkie wyświadczyły usługi na niwie naukowéj. Kolegami jego byli bracia Provençales (Mojżesz, Dawid i Juda) i Juda Moscato, kaznodzieja, komentator Kuzari'ego. Gedalja Ibn-Jachja, młodszy kolega Azarjasza, autor dzieła: *Szalszeleth Hakabala*, nie posiadał owego krytycznego poglądu, téj umiejętności i pewności siebie, jakiemi się odznacza Azarjasz; lecz za to pełen zabobonów astrologicznych.

Juda Arja di Modena (ur. w Wenecji 1571), rabin tegoż miasta, w którem zakończył życie (1648), i Jozef Salomo del Medigo (1591), który w Padwie się uczył medycyny, zajmował się matematyką i kabałą, był lekarzem nadwornym księcia Radziwiłła w Wilnie; żył późniéj w Hamburgu, Amsterdamie. Frankfurcie n. Menem i Pradze Czeskiéj, gdzie czynne swe życie (1655) zakończył. Obaj ci mężowie w pośmiertnych swych pismach protestują przeciwko Kabale, którą za życia protegowali. Po Judzie di Modena pozostały: *Ari Nohem* przeciwko Kabale i *Szaagath Arje* nad Talmudem. Wydał jeszcze między innemi hebrajsko-włoski leksykon, Mnemotechnikę, przestrogę przeciwko grze, którą przetłumaczono na język łaciński i niemiecki. Usposobienie del Mediga wydało się późniéj w wydrukowanym liście jego do jednego z karaitów. Dawniejsze jego pisma wydane zostały przez jednego z uczni jego. Jochanan Treves, komentator modlitewnika *Machzor*; Samuel Archevolle w Padwie (um. 1611), autor grammatyki hebrajskiéj *Arugath Habosem*; Debora Askarelli (1600) i Sara Copia Sullam (1620), rymotwórczynie hebrajskie.

128. Włochy w XVII i XVIII wieku.

Wprawdzie pod względem ukształcenia żydzi we Włoszech tak nizko nie spadli jak ich współwyznawcy w środkowéj Europie, nigdy jednak nie wznieśli się nad poziom mierności. Najgorzéj szło w państwie Papiezkiem; jednakże mało historja wspomina o powstaniach ludowych i wygnaniach (Padwa 1684). Szczególnych znakomitości w ówczesnych dziełach treści talmudycznéj i kabalistycznéj nie znajdujemy. Immanuel Aboab w Wenecji (1625) wydał dzieło o autentyczności tradycji; Samuel Aboab (ur. 1610) w Hamburgu od 12-go roku życia już zaczął ogłaszać płody umysłu swego. Od r. 1650 był rabinem w Wenecji, gdzie umarł (1694). Brał czynny udział w walce przeciwko Sabbatai Cebi i fałszywemu prorokowi Nathanowi. W wysokim stopniu ukształcony i utalentowany poeta Mojżesz Chaim Luzatti zanurzył się w błędnéj kabale, poróżnił z rodziną i miastem rodzinnem, podpadł kilkakrotnie klątwie Rabinatu, prowadził życie koczujące, które, przeżywszy lat 40, w Palestynie (1747) zakończył. Najcelniejsze jego poemata są *Migdol Oz* i *Lajszorym Tehilah*. Salomo Norcy wydał znane dzieło masoretyczne *Minchath-Szaj* (1600); Azarja Figo kazania *Bina Loitym* (1640); Izaak Chaim Cantarini *Eth-Kec*, *Pachad Icchak*, *Ekeb-Rab* (um. 1728); Izaak Lamperonti, lekarz i rabin w Ferrarze (ur. 1679, umarł 1756), autor wielkiego talmudycznego słownika realnego *Pachad Icchak*.

129. Żydzi w Polsce, Mojżesz Isserls.

Położenie żydów w Polsce było daleko lepsze niż w Niemczech. Stali się oni niejako niezbędnym żywiołem i zastępowali średnią warstwę społeczeństwa. Ich zajęciem było: rolnictwo, handel, rzemiosła; dzierżawili dochody celne. Uwolniono ich od noszenia powierzchownych oznak; drukowane książki hebrajskie nie podlegali cenzurze. Rabini, mianowani przez króla, mieli prawo rozstrzygania spraw cywilnych, a czasami i karnych. Do najznaczniejszych gmin zaliczały się: Poznań-

ska, Krakowska, Lubelska, Lwowska i t. d. Nauka Talmudu zakwitła znowu jak w wieku XI i XII w Lotaryngji i Francji, przyczem i umiejętności świeckie nie były zaniedbane. Najznaczniejszymi byli: Salomo Szachna (um. 1558); Salomo Lorja (*Maharszal*—około 1570), z charakterem śmiałym, samoistnym; Mojżesz Isserls (*Ramo*) w Krakowie (1573), znany z dopiskow do *Szulchan-Aruch* Josefa Karo, mających na celu przyjęte u żydów polsko-niemieckich zwyczaje. Napisał także komentarz do *Arba-Turim* p. t. *Darke-Mosze*, przepisy rytuału *Thorath-Chatath*, dzieło filozoficzne *Thorath-Haola*, uwagi do dzieła Abrahama Sakuto *Jochasyn* i komentarz do Purbacha astronomicznéj Teorji. Pozakładano liczne szkoły Talmudu i wkrótce na téj niwie najbardziéj się odznaczono. Na znaczniejszych jarmarkach tysiące talmudystów, którzy się z różnych stron zjeżdżali, przy sposobności zajmowali się dysputacjami, rozstrzyganiem spraw i umawiali się o interesa dotyczące gminy. Stąd tworzyły się Synody zebrane z 4-ch krajów: Małopolski, Wielkopolski, Rusi i Litwy, a odbywające swe posiedzenia w Lublinie i Jarosławiu.

Ówcześni uczeni talmudyści byli: Jozue Falk: *Derysze i Perisze* (1600); Meir (*Maharam*) z Lublina (um. 1616); Samuel Edels (*Meharsza*) z Poznania (um. w Ostrogu 1631); Dawid b. Samuel Halevi *Ture Zahab* we Lwowie (um. 1666); przenikliwy Sabbatai Kohen (*Szach*) z Wilna (1663). Karaita Izaak b. Abraham Troki napisał dzieło przeciwko chrześcianizmowi p. t. *Chizuk Emuna*, które następnie przetłumaczono na język łaciński i niemiecki.

130. **Chmielnicki. Żydzi prześladowani przez kozaków** (1648—1651).

Rokosz kozackiego hetmana Chmielnickiego, wzniesiony przeciwko Rzeczypospolitéj Polskiéj, położył koniec stosunkowo szczęśliwemu bytowi żydów, przerywanemu tylko niekiedy potwarczemi obwinieniami ze strony duchowieństwa, lub wybrykami nienawiści kolonistów niemieckich. Na wiosnę 1648 rozpoczęły się na wschodzie Dniepru barbarzyńskie rzezie żydów, których tysiącami wymordowano, zabrano w niewolę,

sprzedawano turkom, od których współwyznawcy ich wykupywali. Po śmierci Władysława, w miesiącach bezkrólewia, niezliczone dzikie hordy rzuciły się na polską i żydowską ludność Ukrainy, Wołynia i Podola, wymordowały szczególniéj żydów w sposób najokrutniejszy, znaczną liczbę gmin zniosły w zupełności i zniszczyli ze szczętem dobrobyt tych prowincyj. Odrażające te sceny wznowiły się w latach 1649 i 1651. W połączeniu z Rosjanami Chmielnicki (1654 i 1655) pustoszył także zachodnie prowincje wraz z Litwą, które i w czasie wojny szwedzkiéj niemało ucierpiały (1656). Szczęśliwi byli ci, którym się udało ujść do Pruss lub Niemiec. Podupadłość i ciągłe cierpienia wywołały emigrację żydów do Niemiec i Holandji, gdzie polscy rabini i nauczyciele Talmudu najlepszego doznali przyjęcia, co wcale korzystnie nie wpłynęło na wszechstronną oświatę żydów. Dzień, w którym się rozpoczęły mordy Chmielnickiego, przypadający na 20 Sywan, bywa dotąd w Polsce obchodzony jako dzień postu. Z Polski pochodzili: Efraim Kohen, autor *Oleloth Efraim*, późniéj w Budzie i Jerozolimie (um. 1680); Mojżesz Rybkes: *Beer-Hagola* w Amsterdamie; Aaron Samuel z Kajdanowa: *Emunath Szemuel* (um. 1675).

131. Kolonizacja żydów w Holandji.

Kiedy Niderlandy otrząsły z siebie jarzmo hiszpańskie, portugalscy Marranowie pod przewodnictwem Jakoba Tyrado, przeszedłszy różne koleje losu, przybyli do Emden, a stąd do Amsterdamu, gdzie przyjęli na nowo Judaizm i, aczkolwiek z początku traktowani i prześladowani jako papiści, odbyli 1598 r. inaugurację pierwszéj synagogi. Wkrótce coraz większemi masami przybywali do nich uczestnicy bolesnych cierpień, którzy cudem potrafili ujść śledczego oka inkwizycji. Druga synagoga stanęła 1610 r.; inne miasta przyjęły ich także i niedługo potém Holandja stała się miejscem przytułku i wolności wyznania wygnanych zewsząd Izraelitów. Na początku XVII stulecia gmina żydowska w Amsterdamie liczyła już 300 domów, mieszczących 409 rodzin. Obok portugalskiéj gminy, odznaczającéj się zamożnością i ukształceniem i biorącéj czynny

udział w rozwinięciu przemysłu krajowego, utworzyła się gmina niemiecka, do wzrostu którój wychodźcy z Polski wiele się przyczynili.

Uczeni: Jakob Israel Belmonte z Madeiry; Dawid i Renel Jeszurun (ostatni dawniéj: Paweł de Pina)—rymotwórcy w języku portugalskim i hiszpańskim. Eliasz Montalto (um. 1616) i Abraham Sacuto (wnuk historyka, § 120)—lekarze; Izaak Uzyel Afrykańczyk (um. 1620) poeta, grammatyk, matematyk i kaznodzieja; Abraham (dawniéj Alonzo) di Herrera, kabalista (um. 1631).

132. **Manasse b. Izrael.**

Jednym z rabinów Amsterdamskich był Manasse b. Izrael, którego ojciec Jozef b. Izrael uszedł z więzienia inkwizycji. Manasse (ur. 1604, um. 1657) znał dokładnie Biblję i Talmud i umiał ustnie i piśmiennie się wyrazić w dziesięciu językach; żona jego była prawnuczką Abravanela. Pisma jego w językach portugalskim, łacińskim i hebrajskim świadczą o jego znajomości świeckiéj literatury i teologji chrześciańskiéj, nie są jednak wolne od czegoś zabobonnego i kabalistycznego. Uczeni chrześcianie starali się zawrzeć z nim znajomość. Prowadził rozmowę z Chrystyną królową Szwedzką, która znała język hebrajski. Manasse zwrócił się do parlamentu Angielskiego, który za Cromwella przyjął kierunek purytański, z prośbą o przyjęcie żydów. Cromwell dobrze ją przyjął i sam go wezwał do Anglji, dokąd Manasse wkrótce się udał. Jeszcze niezupełnie osiągnąwszy pozwolenia osiedlenia żydów, wracał do domu, gdy umarł w drodze. Wkrótce dozwolono pojedynczym rodzinom żydowskim osiąść w kraju, a późniéj, za czasów Restauracji, zakwitła w Londynie dość liczna gmina. Manasse b. Izrael wydał wiele pism w różnych językach, a między niemi: *Vindiciae Judaeorum*, które Mendelsohn przełożył na niemiecki p. t. *Rettung der Juden*, a Jakób Tugendhold na język polski p. t. „*Obrona Izraelitów*" przeciwko zarzutowi „używania krwi chrześciańskiéj na święta Wielkanocne."

133. Uriel Acosta i Baruch Spinoza.

Amsterdam w XVII wieku był miejscem zebrania tych, którzy mieli szczęście uniknąć hiszpańskiéj i portugalskiéj inkwizycji, i zajmował pierwsze miejsce w gminach żydowskich pod względem ukształcenia i zamożności. Herezja jednak z wszelką surowością była prześladowaną. Smutnym przykładem téj nietolerancji są dwaj znakomici mężowie: Uriel da Costa, grand hiszpański (ur. 1594), którego przodkowie pochodzili z żydów, a którego ojciec był prawowiernym wyznawcą rzymsko-katolickiego kościoła. Uriel otrzymał staranne wychonie, a opuściwszy swój kraj rodzinny, przybył wraz z rodziną do Amsterdamu, gdzie przeszedł na łono Judaizmu. Ale w poglądzie na wykład Biblji poróżnił się z rabinizmem i wtrącony do więzienia zmuszonym został do odwołania zdania swego. Zniechęcony do Judaizmu podpadł rzuconéj na niego klątwie i ostatniemu poniżeniu i w końcu z rozpaczy sam sobie śmierć zadał (1640).

Daleko wyżéj od niego stanął twórca nowéj filozofji Baruch Spinoza (d'Espinoza), ur. 1632, um. 1677), pochodzący z Marranów. Odznaczył się jako filozof stałością charakteru i bezinteresownością. Przed klątwą, która go (1656) doścignęła, opuścił Amsterdam, zamieszkał w małem miasteczku, w którem, oddany swemu rzemiosłu (polerowanie szkła), żył samotnie, odmawiając przyjęcia jakiéjkolwiek ofiarowanéj mu pomocy. Zrzekł się wprawdzie judaizmu, ale nie przyjął chrześcianizmu. Sławny swój *Tractatus Theologo-politicus*, który wyszedł pod pseudonimem, napisał r. 1670. Językiem Talmudu zajmowali się klasycznie wykształceni: Benjamin Musafia: *Musaf Heoruch* (um. 1675), lekarz i naturalista w usługach Chrystjana IV-go w Danji, późniéj rabin w Amsterdamie, z Jakobem Sasportas i Dawidem Kohen de Lara: *Ir Dawid* (um. 1674), a poezją hebrajską Salomo di Oliveyra (um. 1708).

134. Abendana, Chacham Cebi, Chajon.

Nie okazali się żydzi niewdzięcznymi w Amsterdamie. Wielkiemi swemi skarbami wspierali dobroczynne zakłady

krajowe. Francisko Melo i Izaak Suasso, od którego Wilhelm z Oranji w wyprawie swéj przeciwko Jakóbowi II-mu otrzymał bezprocentową pożyczkę, zasłużyli się wielce krajowi Pinto zapisał kilkomilionowy kapitał na korzyść zakładów dobroczynnych żydowskich i chrześciańskich. Gmina Amsterdamska starała się o rozpowszechnienie dzieł żydowskich. Jako uczoni zasługują na wzmiankę: Jakob Abendana z Amsterdamu, rabin w Londynie (1679—1695), który napisał komentarz do Pisma świętego, przetłumaczył Mysznę i Kuzari na język hiszpański i prowadził korrespondencję z uczonymi chrześcianami. Brat jego Izaak był nauczycielem języka hebrajskiego w Oxfordzie i przetłumaczył Mysznę na język łaciński. Izaak Chaim Abendana de Brito był w XVIII wieku rabinem w Amsterdamie, napisał *Pri Chaim*. Burza, którą wywołał Sabatai Cebi, nie oszczędziła i gminy Amsterdamskiéj. Cebi Aszkenazy, znany pod nazwą Chacham Cebi (1653—1718), gruntowny znawca Talmudu, rabin w Amsterdamie, wraz z Mojżeszem Chagis (§ 123) rzucił klątwę na Chajona missjonarza sekty Sabatników, która wielki wywołała protest, i obaj zmuszeni byli opuścić Amsterdam. Chacham Cebi przeszedł do Polski. Walka jednak zacięta toczyła się jeszcze. Chajon po wszystkich gminach izraelskich wzniecał zaburzenie, lecz widząc swe usiłowania nadaremnemi, przeniósł się do Afryki północnéj, gdzie życie zakończył. Syn jego przyjął chrześcianizm i został zaciekłym antagonistą Talmudu.

135. **Żydzi w Niemczech.**

Stan żydów niemieckich pomimo ważnych wypadków, zapowiadających zorzę nowszych czasów, nie poprawił się w niczém. Rzadko tylko w wiekach XVI i XVII małe światełko zabłysło. Fryderyk III miał nadwornego lekarza Jakóba Loans, którego pasował na rycerza. Jozefa Loans (Jossel Rosheim zwany) Maksymiljan I upoważnił do zasiadania w Reichstagu jako delegata żydów, którzy go nazwali „Wielkim Orędownikiem.“ Spór o utrzymanie lub zniesienie Talmudu, wzniecony przez dwóch apostatów: Wiktora v. Karben i Pfefferkorna,

rozstrzygniętym został przez uczonego Reuchlina na korzyść utrzymania. Reformacja żadnéj nie przyniosła zmiany w ucisku żydów: nie przerwała obwinień o świętokradztwo, znieważenie hostji, morderstwo na dzieciach chrześciańskich popełniane, używanie krwi i t. p. Na końcu XV wieku wygnano żydów z różnych miejscowości. W Frankfurcie (1516) było walne zebranie deputowanych różnych miast i książąt, celem naradzenia się o środkach, mających być przedsięwziętemi dla wygnania żydów. Wprawdzie ta narada żadnego nie odniosła skutku, a nawet Cesarz powstał przeciwko takiemu postępowaniu z jego kammerknechtami, jednakże Elektor Joachim I Brandeburgski jeszcze 1510 r. 38-miu obwinionych o znieważenie hostji rozkazał na stos zaprowadzić; Karol V wznowił dawny rozkaz noszenia powierzchownych oznak. W wojnie włościan żydzi od obu partyj nie mało ucierpieli. Joachim II Brandeburgski miał nadwornego medyka Lippolda, który mu zarazem doradzał w sprawach finansowych. Po śmierci Elektora obwiniono Lippolda o otrucie; wzięto go na tortury i skazano na śmierć, wszystkich zaś żydów z Berlina i prowincyj Magdeburgskich wygnano. Podobnyż los spotkał ich w Frankfurcie n. M., gdzie w czasie powstania ludu przeciwko radzie zmuszeni byli ustąpić, po krwawéj bitwie i zupełnem ich ograbieniu. W dwa lata późniéj przyjęto ich znowu, a głównego sprawcę powstania ćwiartowano i powieszono. Tak samo działo się w Worms, gdzie jednak Elektor Fryderyk v. der Pfalz silnie za żydami się ujął. Trzydziestoletnia wojna równie im się dała uczuć, jak współcierpiącym z nimi chrześcianom. W Hamburgu osiadł szczep Marranów. Najbogatszemi między nimi i najbardziéj ukształconemi były rodziny: Kastro, Trexeira i Lima.

136. Żydzi w Austrji. Dawid Gans.

W Czechach i Morawji żydzi stosunkowo lepiéj się mieli. Celniejszymi talmudystami byli: Jakob Pollak (um. 1530), który pozostawił nową, przez siebie zaprowadzoną metodę wy-

kładu Talmudu, znaną obecnie pod nazwą *Pilpul;* Mordechai Jafe (um. 1612), żył w Krakowie, Pradze, Włoszech, a następnie w Grodnie, Lublinie i innych miastach polskich, autor znakomitego dzieła *Lebuszym;* tradycyjnie uwielbiany, obdarzony tytułem „Wielki“ Lewe b. Becalel (1609), który obok erudycji w dziedzinie Talmudu, zajmował się filozofją i matematyką. Miał rozmawiać z cesarem Rudolfem II.—Ozdobą Pragskiéj gminy był Dawid Gans (ur. w Westfalji 1541, um. w Pradze 1613). Przy naukach rabinicznych zajmował się jednocześnie: historją, jeografją, matematyką i astronomją i miał blizkie stosunki z Kepplerem i Tychą di Brahe. Wydał kronikę pod nazwą: *Cemach Dawid* i jeograficzno-astronomiczne dzieło: *Nechmod Wenoim.* Bogactwem i dobroczynnością wsławił się Mordechai Meisel (ur. 1528, um. 1601), który wystawił synagogę, po dziś dzień jeszcze istniejącą i synagogą Meisla zwaną. O hojności jego świadczy ofiara dla biednych pogorzelców w ilości talarów 10,000, po pożarze, który (1590) zniszczył w Pradze całą dzielnicę żydowską. Gdy umarł bezdzietnie, ustanowił siostrzeńca ogólnym swoim dziedzicem, lecz cesarz cały po nim pozostały majątek na rzecz skarbu skonfiskował. Zamożna gmina w Wiedniu w r. 1624 wystawiła synagogę. Posadę rabina zajmował Lippman Heller (ur. 1579, um. 1654), autor znanego komentarza do Myszny: *Tosefoth Jom-Tob.* Został rabinem obrany w Pradze (1627), skąd, w skutek wytoczonego mu procesu, sprowadzony do Wiednia, posadę utracił. Przyjął następnie posadę w Niemirowie, Włodzimierzu, a nakoniec (1654) w Krakowie. Po napadzie dzielnicy żydowskiéj (1668) przez studentów, wszyscy żydzi z Wiednia i cesarskich posiadłości wygnani zostali; pojedynczo tylko potém wracali niektórzy do Wiednia. W różnych jeszcze czasach cierpieli od częstych zbiegowisk motłochu. Dawid Oppenheimer założył Bibljoteki w Hannowerze, która w skutek zbiegu różnych okoliczności od r. 1826 wcieloną została do wielkiéj bibljoteki w Oxfordzie. Uczeni: Samuel Halevi (*Nachlath Schibea*) rabin w Bambergu; Chaim Jair Bachrach (*Chawot Jair*) w Worms (um. 1752); Samuel b. Uri (*Beth Szemael,* kom do *Eben Hoezer*); Abraham Abele Gumbiner Halevi: *Magen Abraham* (um. 1682 w Kaliszu).

137. Powtórne przyjęcie żydów w Prusiech.

Fryderyk Wilhelm, założyciel wielkości Prus, przyjął znowu (1670) znaczną liczbę żydów wygnanych z Wiednia, którym za czasów jeszcze Joachima II-go pobyt w Prusiech wzbronionym został. Książe-polityk bronił przybyszów od cechów. Gmina Berlińska wkrótce znacznie przybrała i wystawiła sobie synagogę miejską, oprócz prywatnych, które Jost Liebman i Dawid Riess poprzednio już wystawili. Na wyraźny rozkaz Elektora fakultet medyczny w Frankfurcie nad Odrą przyjął dwóch studentów żydowskich. Józef Athias poświęcił swoje tłomaczenie Biblji Elektorowi, w dowód wdzięczności za obronę udzieloną jego współwyznawcom. Nienawistne skargi, podniesione przeciwko żydom ze strony Aarona *Margality* i Eisenmengera, żadnego nie wywarły wpływu na łagodne z żydami obejście się Rządu. Zamianowany został komisarz specjalnie na to, aby czuwał nad modlitwą *Olejnu*, by jéj głośno nie odmawiano i nie obrażano chrześcianizmu. Fryderyk Wielki uregulował stosunki żydowskich swoich poddanych (1750). Ustanowiono liczbę tolerowanych żydów (stałych i niestałych), wydano przepisy o osiedlaniu obcych, o podatkach, jakie żydzi opłacać mają, poruczono Magistratowi i sądom roztrzygnięcie ich spraw i wprowadzono Zarządy Gmin. Były wprawdzie ograniczenia, był ciężar podatków, ale życie i mienie żydów były ubezpieczone, chociaż zdarzały się czasami napady pospólstwa i zaliczenia przestępstw jednostek na karb całych gmin.

138. Stan żydów niemieckich aż do czasów Mendelsohnowskich.

Wyliczać polityczne i cywilne ciężary, które żydów przygniatały byłoby pracą męczącą i w skutkach nieodpowiednią; dosyć, że wszędzie ten sam rejestr uciemiężeń i uciążliwych podatków się powtarzał. Wewnętrzne stosunki gmin nie mogły przy tem spodziewać się postępu, a ponieważ tolerancję tylko pieniędzmi można było okupić, każdy chwytał się środków, choćby tylko pozornie dozwolonych, dla dobicia się mamony.

Oświata w ogóle stała na bardzo niskim stopniu, nawet znajomość pisma niemieckiego bardzo rzadko dała się napotkać. Wykład nauk dla młodzieży, ograniczający się na studjach Talmudu, spoczywał po większéj części w rękach polskich nauczycieli, którzy nietylko pogardzali tem, czego sami nie znali, ale mu jeszcze nadawali miano herezji—już samo zajmowanie się grammatyką hebrajską osławić mogło. Służba Boża w powierzchownym ceremonjale wydawała się dziką i pobudzała chrześcian do szyderstwa. Około rabinów, po większéj części z Polski pochodzących, tworzyło się kółko (*Jeszyba*) uczni (Bachurów) żywionych przez zamożniejszą klasę, a wyczekujących swéj karjery w jakim urzędzie lub związku małżeńskim.

Na zachodzie Niemiec szczególniéj mieszkała pokaźna liczba żydów. Główna gmina była w Frankfurcie nad Menem, którego dzielnica żydowska w r. 1711 przez pożar zupełnie zniszczoną została. Pożar wynikł w domu rabina Neftali Kohen, którego w dzieciństwie tatarzy zabrali; późniéj został kolejno rabinem w Poznaniu, Frankfurcie i Pradze; w pielgrzymce swéj do Palestyny umarł w Konstantynopolu (1719).

Do najsławniejszych z erudycji i przenikliwości rabinów zaliczają się; Rabi Jonathan Eibeschütz (1690), ur. w Krakowie, rabin w Pradze, Metz, a w końcu w Hamburgu (Altonie i Wandsbeeku); um. 1764. Współcześnie z nim żył niemniéj sławny Jakob Emden, syn Chachama Cebi (§ 134), urodz. 1698, Rabin w Emden, a następnie prywatne prowadzący życie w Altonie, gdzie umarł (1776). Z Eibeschützem, któremu zarzucił Sabeizm, wiódł on długoletni spór, w którym brali udział wszyscy prawie rabini europejscy. Najcelniejsze dzieła Emdena są: *Mitpachat Sefarim* (przeciwko autentyczności dzieła Zohar), komentarze do Aboth, Seder Olam i modlitw i t. d. Salomo Hanau, autor wielu dzieł grammatycznych (um. 1746), w Hannowerze. Rafael Levi (um. 1779), wydał dzieło i tablice astronomiczne (*Techunath Haszomaim*), znosił się osobiście z Leibnitzem. Jonathan b. Jozef (1725) podobnież pracował w dziedzinie astronomiczno-chronologicznéj.

Powagi talmudyczne XVIII wieku: Abraham Broda, rabin w Nikolsburgu, Pradze, Metz i Frankfurcie n. Menem

(um. 1717); Ezechiel Katzenellenbogen (*Keneset Jechezkiel*) um. 1749; Dawid Frankel, komentator talmudu Jerozolimskiego (1708—1762); Józef Steinhardt (*Zychron Josef*); ur. 1719, um. 1776; Izajasz Berlin (*Pik*) rab. w Wrocławiu (*Notacye* do Talmudu, komentarz do *Szeeltot*, opracowanie *Arucha Targumin*); um. 1799; Ezechiel Landau (*Noda Bijehuda*), rabin w Pradze; um. 1793; Eliasz z Wilna, sławny z przenikliwości i nadzwyczajnej erudycji, był także matematykiem (ur. 1720, um. 1797); Rafael Kohen (1722—1803); Jozef Teomim (*Peri Megadim*) w Frankfurcie n. Odrą; um. 1793. Do naszych czasów należą: Salomon Kohen (um. 1819). Jakob Lissa (*Chawot Daath*); um. 1832; Akiba Eger (um. 1837); Salomon Lipszyc, rabin Warszawski (*Chemdath Szlomo*); um. 18 39; Mojżesz Sofer w Preszburgu (1762—1839), Wolf Hamburger (um. 1850).

139. Literatura żydowska u uczonych chrześcian.

Od końca średnich wieków talmudyczne i rabiniczne studja znalazły licznych współpracowników pomiędzy uczonymi chrześcianami, którzy, mniéj lub więcéj udatnie, podjęli te prace z tendencyj, czysto naukowych lub żydom nienawistnych. Z tych możemy przytoczyć: Sebastjana Münster (um. 1552), Mercerus w Paryżu (um. 1570), Arias Montanus, hiszpańczyk, tłumacz Benjamina z Tudela (um. 1598); Druzyjusz (ur. 1550) profesor języków wschodnich w Cambridge (ur. w Camenie w Westfalji 1564, umarł w Basel 1629). Pisał o Masorze, Talmudzie, ułożył hebrajski słownik, grammatykę, wielki słownik wyrazów talmudycznych, dzieło o ceremonjałach synagogi i przygotował rabiniczną biblję. Syn jego Jan (II) Buxtorf (ur. 1599) przetłumaczył *More Nebuchim*, *Kuzari*, ułożył zbiór przysłowiów hebrajskich i listownik hebrajski, skończył rozpoczętą przez ojca Konkordancję i t. d. (umarł 1664). Syn jego Jan III Buxtorf (ur. 1645, um. 1714) był również profesorem języka hebrajskiego w Basel. Daléj zasługują na wzmiankę: Surenhusiusz, który przetłumaczył na język łaciński całą Mysznę z komentarzem Bartinoro Majmonidesa (um. 1698); Jan Chry-

stjan Wolf, autor Bibliotheca hebraea, i wielu innych. W środku XVIII-go wieku znajomość literatury hebrajskiéj u chrześcian stała się rzadszą.

ROZDZIAŁ VI.

Najnowsza epoka od Mendelsohna aż do naszych czasów.

140. Mojżesz Mendelsohn.

Mojżesz, syn Menachem Mendla, Mendelsohn, urodził się 6 Września 1729 w Dessau. Wychowany w ubóstwie, w dzieciństwie jeszcze, obok studjów talmudycznych, zajmował się gorliwie nauką filozofji. More Nebuchim Majmonidesa posłużył w téj mierze za przewodnika czynnemu jego umysłowi. Wskutek niezmordowanéj pracy umysłowéj nabawił się chorowitości i zakrzywienia kości pacierzowéj. Miał zaledwie lat 13, kiedy przybył do Berlina, gdzie w tymże samym roku zajął posadę Rabina Dawid Frankel (§ 138), rabin Dessauski. Wszystkiego sobie odmawiając, party niepokonaną chęcią wiedzy, Mendelsohn starał się niedokładne swoje wiadomości uzupełnić, uczył się więc matematyki u wygnanego z Polski, filozoficznie wykształconego Izraela Zamość, zasad języka łacińskiego u D-ra Kisch, francuzkiego i angielskiego u D-ra Gumpertz; silna wola i nadzwyczajna wytrwałość zapełniły brak rzadko mu tylko udzielanych lekcyj. Udało mu się potém przyjąć obowiązki guwernera w domu Izaaka Bernhard, który go późniéj przyjął za buchhaltera do swego interesu. Wtedy dopiero Mendelsohn, uwolniony od stawających mu na drodze trosk, mógł bez przeszkody poświęcić się ulubionej nauce filozofji. Znajomość z Lessingiem stanowiła epokę w życiu tego znakomitego męża. Wkrótce złączyła ich ścisła przyjaźń, a koło jego znajomości i przyjaciół stopniowo się rozszerzało. Nicolas, Reimarus, Haman, Herder, Glein, Wieland, Jacobi, Lavater tworzyli grono jego przyjaciół. Dzieła jego, odznaczające się genjuszem i bystrością umysłu, zajmujące układem, daleko rozniosły jego sławę; miła jego osoba, skromność i otwartość zjednały mu poważanie i przychylność wszyst-

kich znajomych. Natrętnie przeciwko niemu wymierzane usiłowania nawrócenia uchylał zwykle spokojnie i zręcznie i prowadził życie w ścisłem zachowaniu przepisów rabinicznych. Reprezentanci gminy żydowskiéj wielce go cenili i poważali. Nadrabin Hirschel i syn jego Saul żyli z nim w przyjaźni; obszerne koło młodych i starszych współwyznawców, zwolenników oświaty, z upragnieniem przyjmowało każdy wyraz ukochanego nauczyciela i rozniosło otrzymane stąd wrażenia jako płodne zarody w rozległe przestrzenie. Dnia 4 stycznia 1786 zakończył swój żywot spokojnie i bez cierpień.

Królewska Akademia Umiejętności obrała (1771) Mendelsohna swoim członkiem, lecz król odmówił swego zatwierdzenia. Sława jednak tego żydowskiego mędrca równie mało na tem ucierpiała, jak na wyłączeniu go z liczby współczesnych, ozdabiających posąg Fryderyka Wielkiego na placu Opery w Berlinie. Jeden tylko Józef, syn Mendelsohna, przeżył ojca (um. 1848). Synem Józefa jest szef Domu Bankierskiego w Berlinie pod firmą Mendelsohn i S-ka.

141. **Tłumaczenie pięcioksięgu przez Mendelsohna.**

W historji literatury niemieckiéj estetyczne dzieła Mendelsohna, z których „*Fedon* czyli o nieśmiertelności duszy" najbardziéj się rozpowszechnił, zajmują poważne miejsce. W historji Izraelitów jego tłumaczenie Biblji i innych dzieł hebrajskich stanowiły epokę i bardzo skutecznie podziałały na oświatę żydów. Wykończone z wielką starannością tłumaczenie Pentateucha wywarło przedewszystkiem na niemieckich żydów wpływ równy temu, jaki wywarło tłumaczenie P. św. Lutra na chrześciaństwo niemieckie. Za jego pomocą Mendelsohn doprowadził swoich współwyznawców do poznania języka niemieckiego, a z nim do kultury i literatury niemieckiéj. Po pierwszéj próbie wyszłéj w Amsterdamie (1778) tłumaczenia i komentarza (p. t. *Alim Literafu*) całe dzieło wydrukowane zostało w latach 1780—1783 sposobem subskrypcji,

w któréj i koronowane głowy brały udział. Komentarz (*Bijur*), mający za zadanie objaśnienie tekstu podług prawideł języka i pojęcia myśli, w małéj części (sam tylko wstęp), napisanym został przez Mendelsohna. *Biur* do 1-széj i początku 2-giéj części napisał znakomity grammatyk i masoreta (*Tykun Sofrym*) Salomo Dubno (ur. 1738, um. 1815), do księgi 3-ciéj Hartwig Wesseli (§ 142); do księgi 4-éj po większéj części Aron Jarosław, do 5-ej Herc Homberg (§ 142). Że rabini w Pradze, Fürth i Altonie rzucili klątwę na to dzieło po wyjściu pierwszéj jego próby, nie przyniosło to uszczerbku zbawiennym jego wpływom. Mendelsohn przetłumaczył jeszcze Psalmy, napisał komentarz do *Kohelet* i niektórych *Haftorath* (1750); zaczął wydawać pismo perjodyczne, które przez krótki tylko czas wychodziło. Komentarz jego hebrajski do logiki Majmonidesa (*Miloth Higajon*) wyszedł nie w jego imieniu. Wiele jeszcze innych wydał dzieł, które wielką sobie wziętość zyskały. W zbiorze jego dzieł (1843—1845), wydanym w Lipsku w 7-miu tomach, hebrajskie jego pisma nie były pomieszczone.

142. **Przyjaciele i uczniowie Mendelsohna.**

Hartwig Wesseli, potomek uszłéj w r. 1648 z Podola rodziny, urodził się w Hamburgu (1725) i otrzymał rzadkie jak naówczas wychowanie. Oprócz języków hebrajskiego i niemieckiego znał holenderski, duński i francuski; odznaczał się znajomością literatury żydowskiéj, biegle się wyrażał w języku hebrajskim i był obdarzony werwą rymotwórczą. R. 1744 zabrał znajomość z Mendelsohnem. Życzliwe starania cesarza Józefa II o dobro żydowskich swych poddanych dały Wesselemu powód do wysłania okólnika (*Dybre Szalom Weemeth*), w którym się starał przekonać swoich współwyznawców o potrzebie lepszego kierunku wychowania młodzieży izraelskiéj. Włoscy rabini stanęli po jego stronie, co go pobudziło do wysłania trzech innych jeszcze okólników, przeciwko którym powstawali inni rabini. Zakończył życie w ubóstwie (1805). Z dzieł jego najcelniejszemi są: *Gan Naul* (Synonimika hebrajska i

studja filozoficzne); *Ruach Chejn* (komentarz do księgi mądrości); *Jejn Lebanon* (komentarz do traktatu Aboth); *Sefer Hamidoth* (Etyka); *Szyre Tyfereth* (epiczny opis życia Mojżesza) w 6-iu pieśniach.

Od czasów Mendelsohna Berlin stał się przewodnikiem gmin żydowskich w Niemczech. Uczniowie i zwolennicy Mendelsohna zaczęli wkrótce działać w jego duchu, tłumacząc i komentując inne księgi biblijne (*Bijuryści*), rozprzestrzeniając lepsze poglądy na wychowanie młodzieży i umiejętne wykształcenie. Do tych należą: Dawid Friedländer (ur. w Królewcu 1750, umarł w Berlinie 1832), któremu zawdzięczają urządzenie szkoły bezpłatnéj w Berlinie; Joel Löwe, zwany Bril, późniéj profesor Szkoły Wilhelmowskiéj w Wrocławiu (um. 1802); Hersz Hamburg (ur. 1749, um. 1841) był poprzednio guwernerem w domu Mendelsohna, następnie wizytatorem szkół niemieckich dla żydów galicyjskich, a nakoniec cesarskim radcą szkolnym w Pradze; Baruch Lindau (*Reszyth Limudim*), matematyk i fizyk (ur. 1757, um. w Berlinie 1849); Markus Hersz, radca dworu, profesor domowy, lekarz Mendelsohna (ur. 1747, um. 1803). Ci światli mężowie i wielu innych współpracowników wydawali w Królewcu i Berlinie (1783—1790) pismo perjodyczne w języku hebrajskim p. n. *Measef*, które przerwami wychodziło w różnych miastach. Jako edytora starszych dzieł: *Kuzari, More Nebuchim, Sefer Hamidoth, Meor Enaim*, a zarazem i autora wielu dzieł pożytecznych wymienimy Izaaka Satanowa (ur. 1732, um. 1805), przenikliwego Salomona Majmona z Litwy (um. na Szlązku 1800). Juda Löb. Benzeeb, należący już do XIX stulecia, wydał grammatykę hebr. (*Talmud laszon ibry*) i słownik hebrajski (*Ocar Haszoroszym*); Salomo Pappenheim Synonimikę hebrajską (ur. 1740, um. 1814); Szalom Hakohen (grammatykę i historję) umarł 1845. Raf. Fürstenthal (tłumaczył: *Chobot Halewawot* i I-ą część *More Nebuchim* na język niemiecki (ur. 1781, um. 1855). Wielkie położył zasługi Wolf Heidenheim, założyciel drukarni książek hebrajskich w Rödelheim, starannie wydanym Pentateuchem i poprawnie wydanemi rytuałami Modlitw Izraelickich (um. 1832).

143. Zmiany polityczne.

Francuska rewolucja (1789 r.) zatarła ostatnie ślady średniowieczczyzny. Zgromadzenie narodowe ogłosiło (1791) obywatelami wszystkich wykonywających przysięgę na wierność krajowi. Za tym przykładem poszła (1796) rzeczpospolita Holenderska. 1806 r. cesarz Napoleon zwołał zgromadzenie żydowskich deputatów, którzy na długi szereg stawionych pytań odpowiedzieć mieli; a następnie z 71 członków składający się Sanhedryn, którego pierwsze posiedzenie pod prezydencją rabina Dawida Sinzheim odbyło się 9 lutego 1807 r.

W Austrji Edykt cesarza Józefa II, w r. 1782 wydany, można wprawdzie było nazwać postępem, wiele jednak jeszcze pozostawił do życzenia; nie zniósł on wielu ograniczeń, a i to co było postanowionem w małéj tylko części spełnionem zostało. W Prusiech Fryderyk Wilhelm II zniósł (1790) podatek pogłówny i solidarność, przyznał jednostkom żydowskim prawa obywatelskie i dozwolił im posiadanie gruntów. Prawodawstwo Steinhardenbergskie wieńczyło swoje dzieło edyktem z d. 11 marca 1812, mocą którego wszyscy żydzi pruscy uznani zostali obywatelami kraju; przyznano im wszelkie prawa służące chrześcianom, dozwolono im piastować urzędy szkolne i gminne i t. p. Wkrótce żydowscy wojownicy znaleźli sposobność przelać krew swoją za nowoosiągniętą wolność.

Z przerwą, jaka zaszła w politycznym rozwoju Pruss, i wprowadzenie edyktu w wykonanie przerwanem zostało; ograniczono się tylko na prowincjach należących do Pruss i przez długi szereg lat istniały różnorodne przepisy o żydach. Rozporządzenie 1847 r. miało wszelkie stosunki żydów uregulować, ale te postanowienia w 1848 wniesione zostały do sejmu i niezależność praw cywilnych i państwowych od wyznania zatwierdzono organizacją z d. 31 stycznia 1850 r. W tymże roku obalono w całych Niemczech prawa przeciwko żydom. Pozostały tylko jeszcze tu i owdzie szczątki odróżniających praw, które z postępem czasu stopniowo bywają zniesione. Wszystkie prawie państwa Europy, do których wnikła cywilizacja, uemancypowały żydów. Rossja i Turcja zaczęły wstępować w ich ślady.

144. Zmiany wewnętrzne.

Europa, na drodze kultury, skierowała poglądy dobrze myślących ludzi na wewnętrzne krytyczne położenie Judaizmu, szczególniéj na reformę istoty synagogi i wykładu nauki. Podźwignąć synagogę z kilkowiekowego upadku stało się zadaniem, którego rozwiązaniem jeszcze w teraźniejszości gorliwie się zajmują. Wprowadzono kazania, które wszakże nie były nowością, lecz odnowieniem dawno, bardzo dawno zaniedbanego obrządku. Westfalja, przodująca założeniem konsystorza i zaprowadzeniem reform synagogalnych, wkrótce znalazła naśladowców w przedniejszych miastach niemieckich. Często jednakże w niektórych gminach reformy te wywoływały rozdwojenia. Byli tacy, którzy te zmiany uważali za przeciwne judaizmowi; w Prusiech mieli nawet rząd za sobą, który w Berlinie w 1815, a następnie w 1823 r. powtórnie wzbronił wprowadzenia śpiewu i kazania do synagogi. Rozumie się, że to wywarło wpływ szkodliwy na rozwinięcie instytucyj gminnych; wielu z ukształceńszych, a pomiędzy nimi i potomkowie Mendelsohna, Börne, Heine, przeszli na łono chrześcianizmu.

Dopiero ze wstąpieniem na tron Fryderyka Wilhelma IV, znaczniejsze gminy żydowskie zaczęły przyjmować rabinów odpowiednio duchowi czasu wykształconych, i pod ich wodzą rozprzestrzeniać instytucje religijne, co dało powód do rozdwojenia w wielu gminach. Wiece rabinów, które od r. 1844, a późniéj od 1868 miały miejsce, żadnego nie odniosły skutku. Ze zniesieniem zewnętrznych ograniczeń i wstąpieniem kultury europejskiéj, nikło stopniowo przywiązanie do wyznania i współwyznawców. Obojętność ku interesom religji i nieznajomość wszystkiego, co ją podnieść może, zaćmiewają epokę, mogącą wynieść Judaizm na wyżynę należnego mu powszechnego uznania.

145. Wykład nauk u Izraelitów.

W niektórych państwach niemieckich wybór rabina zależy jedynie od gminy, w niektórych od obieralnego przez wła-

dzę nadrabina. Brakowi odpowiednich rabinów zapobiega założone w r. 1854 przez Jonasza Fränkel, pozostające pod przewodnictwem D-ra Zacharjasza Fränkel teologiczne seminarjum w Wrocławiu.

Kierunek korzystniejszegó wychowania młodzieży izraelskiéj zawdzięczamy Izraelowi Jakobsohn, prezydentowi konsystorza westfalskiego (ur. się w Halberstacie 1768, um. w Berlinie 1828). Założony przez niego zakład wychowania młodzieży izraelskiéj i chrześciańskiéj w Seesen przy Brunświku kwitnie dziś jeszcze na podanych przez niego zasadach; podobną instytucję założył szwagier jego, Izaak Herz Samson w Wolfenbüttel, w któréj pod przewodnictwem S. M. Ehrenberga wykształcili się Jost i Zunz.

Pod kierownictwem D-ra Dawida Frankel (ur. 1779, um. 1865), wydawcy czasopisma *Sulamith,* kwitł w Dessau zakład naukowy „Franz-Schule" zwany, a wspierany przez księcia. W Frankfurcie n. M. zamieniono Filantropin na szkołę realną żydowską. Staraniem wielce zasłużonego D-ra M. Veit'a (ur. w Berlinie 1808, um. 1864) założono w Berlinie seminarjum nauczycielskie, na czele którego stanął Dr. Zunz (1840—1852). Następnie znowu staraniem tegoż D-ra M. Veit, wspólnie z Dr. M. Sachs, powtórnie wskrzeszone, poruczone zostało pieczy rektora A. Horowitz (ur. 1812). I w innych miejscach organizowano seminarja i szkoły ludowe i religijne, które istnieją z większem lub mniejszem powodzeniem.

146. S. J. Rapoport.—L. Zunz.

Gruntowniejsze poznanie starożytności Izraelitów wielce się przyczyniło do wyjaśnienia wielu kwestyj. Wymienimy tu przedewszystkiem tych, którzy się do tych szerzących się coraz bardziéj studjów z całą energją przyłożyli: S. J. Rapoporta i L. Zunza. Pierwszy (ur. 1790) był rabinem w Tarnopolu, a następnie w Pradze (um. tamże 1867). Obszerna jego znajomość przeszłości izraelskiéj, jego przenikliwość i rzadki dar kombinacji okazują się w wydanem przez niego hebrajskiem czasopiśmie *Bikkure Haitym* (tom 9—12), a mianowicie w 5-u

biografijach żydowskich uczonych X—XII stulecia, z któremi łączy się jeszcze szereg pouczających prac w piśmie perjodycznem *Kerem Chemed* i innych. Talmudycznego Leksykonu (*Erech-Mylin*) wyszedł zpod prasy tylko tom 1.

Niedościgniony w zakresie naukowości, w bystrości pojęcia, w prawnym i krytycznym poglądzie, Leopold Zunz (Jomtob Lipman Zunz), urodził się w Detmoldzie 1794 r., wychował się w Wolfenbüttel, ukończył nauki w Berlinie, został kaznodzieją w Pradze Czeskiéj, nakoniec był dyrektorem seminarjum w Berlinie. Oprócz licznych pomniejszych artykułów podanych do pism perjodycznych i encyklopedji, zasługują na wzmiankę: Wykłady nabożeństwa Izraelitów (1832); Historja literatury (1845); Synagogalne poezje średnich wieków (1855); Historja literatury synagogalnéj poezji (1865). Był redaktorem wydanego w Berlinie (1823) przez Towarzystwo kultury tłumaczenia Biblji przez H. Arnheim (ur. 1796), M. Sachs i J. Fürst przy jego współdziałaniu.

J. M. Jost (ur. 1793, um. 1860), autor Historji Izraelitów (1820—1828) w 9-ciu tomach; mniejszéj takiéjże Historji w 2 tomikach i Historji Judaizmu w 3 tomach. Pod jego redakcją wyszły również tłumaczenia Biblji: Salomona w Hamburgu (1838), Herzheimera (1841), dzieła Biblijne L. Philippsona (1842) i Fürsta (1869).

147. **Nowsza literatura Izraelitów.**

Szczególnie czynnymi na polu literatury żydowskiéj okazali się: S. D. Luzatto w Padwie (ur. 1800, um. 1865); J. S. Regio (ur. 1784, um. 1855); Michał Sachs (ur. 1808, um. w Berlinie 1864), pełen ducha, wielostronnie wykształcony, sławny kaznodzieja (Poezje religijne żydów hiszpańskich, tłumaczenie Machzor i modlitewnika, i wiele innych); Abraham Geiger (ur. 1810), rabin w Wiesbadenie, Wrocławiu, Frankfurcie n. M.; Jellinek (ur. 1820), kaznodzieja w Wiedniu; profesor doktór Kämpf, w Pradze; Senior Sachs, w Paryżu; J. H. Szorr, w Brodach. Na polu Bibliografji: M. Steinschneider (ur. 1816), dyrygent zakładu naukowego żeńskiego w Berlinie;

Zedner (ur. 1804), w Londynie; F. Lebrecht (ur. 1800), w Berlinie; Landshut (ur. w Lissie 1817), w Berlinie. Na polu Historji izraelitów: L. Herszfeld, rabin w Brunświku; M. Wiener (ur. 1820), w Hannowerze; najobszerniéj zaś pisali: Dr. H. Grätz (ur. 1817), w Wrocławiu; Kaiserling, rabin w Endingen; G. Wolf, w Wiedniu. Na polu Starożytności: N. Krochmal (ur. 1780, um. 1840); Z. Frank (ur. 1817), w Wrocławiu. Na polu Historji filozofji: Salomon Munk (ur. 1802, um. 1867), w Paryżu, (Melanges de la philosophie juive arabe), i wydanie: „More Nebuchim," w tekście arabskim, z tłumaczeniem francuzkiem. Co do Grammatyki i Leksykografji: Luzatto i J. Fürst. Trudnoby wreszcie było wyliczyć wszystkich Izraelitów, którzy w nowszych czasach pracowali na polu wiedzy.

148. Żurnalistyka Izraelitów.

Od końca przeszłego stulecia zaczęły wychodzić pisma perjodyczne, traktujące o przedmiotach tyczących się jedynie Izraelitów, jużto w języku hebrajskim, już w innych europejskich językach. W hebrajskim wychodziły: *Meassef* (Królewiec i Berlin 1783; Wrocław 1794—1797; Berlin, Altona, Dessau 1809—1811); *Bikkure Haitym* (1820—1831); *Kerem Chemed* (1833—1843 i 1854—1856); *Syon* (1840—1841); *Kochbe Icchak* (1845—1856); *Ocar Nechmad* (1856—1863); *Jeszurun* (1866). Późniéj pojawiły się także i polityczne, jak: *Hamagid, Hakarmel, Hacefira, Hamelic* i t. d. Obecnie wychodzą także i w innych językach, jakoto: w ruskim, polskim, niemieckim, francuskim i angielskim pisma perjodyczne, jako organy Izraelitów.

149. Kraje zaeuropejskie.—Palestyna.

Kiedy w Europie stanowisko żydów prawnie ubezpieczone i tylko w Rumunji jeszcze, a w ostatnich czasach (1881—1882) w Rossji prześladowania żydów mają miejsce; kiedy liczne gminy żydowskie w Ameryce i Australji cieszą się zu-

pełną autonomją, gdzie o sprawach żydowskich czyli antiżydowskich niema mowy, żydzi w despotycznie rządzonych państwach znajdują się w położeniu, które w średnich wiekach było właściwem całéj Europie. Skąpe o tych krajach wiadomości uzupełnił niejako w opisach swoich podróży (1866) Jakób Saphir. Powstała w Paryżu „Alliance Universelle Israélite“ niejednokrotnie już działała na korzyść cierpiących Izraelitów w odległych krajach. Członkowie tego stowarzyszenia okazują szczególne współczucie Palestynie, starając się o wynalezienie środka, aby podźwignąć opłakany stan materjalny i moralny nieszczęśliwych jéj mieszkańców żydowskich. Najbardziéj się przyczynili, powodowany szlachetnem uczuciem: Baron James Rothschild w Paryżu (ur. 1792, um. 1868) i jałmużnik jego filantropijny Albert Kohn (ur. w Preszburgu 1814), który z polecenia rządu Francuskiego czynnie działał w Algierze na korzyść tamecznych izraelitów; zwiedził po dwakroć Palestynę (1854 i 1856) i wiele dołożył starań celem podniesienia jéj stanu; następnie pani Eliza Herz z domu Läml w Wiedniu, za zleceniem któréj znany jako poeta L. A. Frankl (ur. 1810) udał się do Palestyny, aby tam założyć szkołę.

Z uszanowaniem i najgłębszym szacunkiem historja izraelitów wspomina Mojżesza Montefiore (ur. 1785), który środków od Boga mu użyczonych i powagi zdania, na które sobie zasłużył, używał na korzyść swoich współwyznawców. Wraz z małżonką swoją Judytą (zm. 1862) zwiedził Palestynę w latach 1827 i 1838; w r. 1840 udał się do Damaszku, gdzie wielu żydów oskarżonych o zbrodnię przelania krwi chrześciańskiéj poddano torturom. Towarzyszyli mu naówczas Cremieux, Salomo Munk i inni. Montefiore wymógł na Mechmedzie Alim, wicekrólu egipskim, uwolnienie niewinnych więźni, a w Konstantynopolu uzyskał zapewnienie przeobrażenia stosunków na korzyść żydów. Dwa razy jeszcze (1849 i 1857) zwiedził Jerozolimę, pozostawiwszy za każdym razem ślady swojéj szczodrobliwości. W r. 1846 był w Petersburgu, 1859 w Rzymie, nakoniec w 1864 r. w Marokko, gdzie miało miejsce prześladowanie żydów i gdzie wymógł na sultanie firman,

zapewniający żydom legalną opiekę. Starania Montefiora i innych, aby zaradzić krytycznemu położeniu Palestyny za pomocą kolonizacji, założenia szkół, szpitali, fabryk i t. p., dotąd mało odniosły skutku. Gruntownej odmiany położenia można się spodziewać tylko za zupełną zmianą stosunków politycznych tego kraju.

Koniec.